

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASI

AÇAR SÖZLƏR:

Dialekt, dialektologiya, dialektoloq,

dialektologiya şöbəsi, dialektoloji atlas, şivə, ləhcə, şöbə,

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASI ŞÖBƏSİ

Şöbə Dilçilik İnstitutu yarandığı gündən təsis olunmuşdur. İlk müdiri akademik Məmmədağa Şirəliyev olmuşdur.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik üsulla tədqiqi sahəsində qazanılmış uğurlar dialekt və şivələrimizin dilçilik coğrafiyası yolu ilə öyrənilməsinə və dialektoloji atlasın tərtib olunmasına geniş imkan yaratmışdır. Şöbənin əməkdaşları 1966-cı ildən Azərbaycan dili dialekt və şivələrini tam şəkildə əhatə edən ümumi dialektoloji atlasın tərtibinə başlamış və 1975-ci ildə bu işi uğurla başa çatdırmışdır. Böyük zəhmətin bəhrəsi olan “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası”nın çapı müəyyən səbəblərə görə geciksə də, o, 1990-cı ildə işıq üzü görmüşdür. 128 xəritədən ibarət olan bu atlasın 48-i fonetikaya, 31-i morfolofiyaya, 4-ü sintaksisə, 50-si leksikaya həsr edilmişdir. Azərbaycan dialektologiyasının böyük uğuru hesab edilən, Dövlət mükafatına layiq olan (çox təssüflər ki, 90-cı illərin məlum hadisələrindən sonra bu mükafat dondurulduğuna görə atlası həmin mükafata təqdim etmək mümkün olmamışdır) və dünyə türkologiyasında (eləcə də türkdilli respublikalar içərisində) ilk nümunə sayılan bu atlas planetimizin görkəmli dilçi alimlərinin böyük marağına səbəb olmuş, onun haqqında ABŞ-da, Almaniyada, Türkiyədə, Fransada, Macarıstanda, Finlandiyada,

Bolqarıstanda və başqa ölkələrdə müsbət rəylər çap edilmiş, atlas yüksək dəyərləndirilmişdir.

Şöbə işçiləri atlasla paralel şəkildə 12 mindən artıq sözü əhatə edən ikicildlik “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”nin tərtibi ilə də məşğul olmuşdur. Həmin lüğətin I cildi (A-L) 199, II cildi isə (M-Z) 2003-cü ildə Türkiyənin Dil Kurumu xətti ilə Ankara şəhərində nəşr edilmişdir.

Şöbənin əməkdaşları “Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti” (1980), “Azərbaycan dialektologiyası” (1985), “Azərbaycan dilinin qırçaq qrupu dialekt və şivələri” (1990), “Cənubi Azərbaycan dialket və şivələri” (1990), “Azərbaycan dilinin Yuxarı Qarabağ şivələri” (1995), “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin antologiyası” (1996), “Azərbaycan dili şivələrinin sinonimlər lüğəti” (1998), “İraq-türkman ləhcəsi” (2001), “Azərbaycan dilinin cənub-qərb şivələri” (2003) adlı əsərlər yazmışlar. Məmmədəğa Şirəliyevin “Bakı dialekti” (1949 və 1957-ci illərdə) və “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (1962 və 1968-ci illərdə) əsərləri iki dəfə nəşr olunmuş və sonuncu 1972-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

1967-ci ilədək şöbəyə Rəsul Rüstəmov müdirlik etmişdir. Həmin ildə Musa İslamov müdir təyin edilmişdir. O, 20 ildən artıq şöbəyə rəhbərlik etmişdir. 1989-cu ildə həmin vəzifəyə Fikrət Xalıqov təyin olunmuşdur. 1992-ci ildə şöbə Dil tarixi şöbəsi ilə birləşmiş və onun müdirliyi Fazil Əhmədova həvalə edilmişdir. 1966-cı il noyabrın 20-dən şöbə müdiri vəzifəsinə f.e.d. Sevil Mehdiyeva təyin edilmişdir. Azərbaycan dialektologiyası şöbəsi 1997-ci il dekabrın 30-da İnstitutun qərarı ilə yenidən müstəqil şöbəyə çevrilmiş və Musa İslamov 1998-ci ilin aprelindən ona rəhbərlik etmişdir. Musa İslamov 2000-ci ildə vəfat etdiyinə görə şöbənin rəhbərliyi f.e.n. Sefi Behbudova tapşırılmışdır. 2001-ci ildən f.r.d., prof. Q.Kazımov şöbəyə müdir təyin edilmişdir.

Şöbədə kollektiv şəkildə və ya onun ayrı-ayrı əməkdaşları tərəfindən yazılmış 50-dən çox monoqrafiya, 2000-dən artıq məqalə müxtəlif illərdə və müxtəlif yerlərdə (ölkələrdə) çap olunmuşdur: “Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi” (1990), “Kərkük dilinin fonetikasi” (2003), “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri” (1992), “Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti” (2003), “Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu” (2003), “Azərbaycan dilinin Çənberək və Karvansaray rayonlarının Azərbaycan şivələri” (2004), “Dialekt leksikasında alınma sözlər” (2004), “Azərbaycan dilinin Şərur rayonu şivələri” (2004), “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri” (2004) əsərlərini buna misal göstərmək olar.

Hazırda şöbədə 2 aparıcı, 2 böyük, 2 elmi işçi, 1 kiçik elmi işçi, 2 laborant çalışır. Əməkdaşlardan 1-i elmlər doktoru, 7-si elmlər namizədidir.

2005

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYA ELMİNİN BANİSİ

«Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabı Azərbaycan dilçiliyinin XX əsrin ikinci yarısında meydana çıxan ən böyük uğurlarındandır. Bu əsər akademik M.Ş.Şirəliyevin ömür kitabıdır. M.Şirəliyev yaradıcı həyatının böyük bir hissəsini bu kitaba həsr etmişdir.

Doğrudur, Azərbaycan şivələrinin tədqiqi işinə, M.Şirəliyevin özünün qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin ortalarından başlamışdı; professor Mirzə Kazım bəy 1839-cu ildə Qazan şəhərində nəşr etdirdiyi «Türk-tatar dilinin qrammatikası» əsərində ilk dəfə olaraq Quba dialektində, Dərbənd şivələrində indiki zaman şəkilçisinin səciyyəvi fərqli təsrifi barədə məlumat vermiş, Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrində indiki zamanın ikinci şəxs təkdə *-əən* əvəzinə *-ən*, üçüncü şəxs təkdə *-i* şəkilçisini qəbul etdiyini göstərmişdir. Lakin dialekt və şivələrimizin böyük vüsətlə tədqiqinə Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən baş-

lanmışdır. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti daxilində yazıçı Ə.Haqqverdiyevin rəhbərlik etdiyi tarix-etnoqrafiya şöbəsi dövrün görkəmli ziyalılarını dialekt və şivə faktlarının toplanması işinə cəlb etmiş, hələ 20-ci illərdə çox zəngin deksik material toplanmışdır. SSRİ EA-nın müxbir üzvü N.İ.Aşmarin Azərbaycana dəvət edilmiş, topladığı materiallar əsasında 1926-cı ildə görkəmli türkoloq alimin «Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи» adlı əsəri nəşr olunmuşdur. 30 cildlik şivə sözləri lüğətinin çapı planlaşdırılmış, lakin bunlardan yalnız «A» və «B» hərflərini əhatə edən iki cild işıq üzü görmüşdür.

30-cu illərin əvvəllərindən dialekt və şivələrimizin daha çox monoqrafik tədqiqi ön plana keçmişdir. Lakin repressiyalar və sonra da Böyük Vətən müharibəsi tədqiq və araşdırmaların ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir dövrdə gənc və istedadlı dialektoloq kimi yetişməkdə olan M.Şirəliyev öz yaradıcılığını Azərbaycan dialektologiyası elminin inkişafı istiqamətinə yönəlmişdir. Müharibənin gərgin bir dövründə - 1942-ci ildə «Azərbaycan dialektologiyası» (1-ci hissə, Bakı, Azərb.SSR XMK nəşri, 1942, 71 s.) kitabı çap olunmuş və həmin il «Bakı dialekti» əsəri əsasında birbaşa doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bu əsər sonralar – 1949 və 1957-ci illərdə iki dəfə nəşr olunmuş, M.Şirəliyev şöbənin hazırlayıb çap etdirdiyi bütün monoqrafiyalarda elmi məqalələri ilə çıxış etmişdir.

M.Şirəliyev dialektoloji araşdırmalara 30-cu illərin sonlarında başlamışdı. 1938 – 1944-cü illər arasında Şuşa şəhəri və onun ətraf kəndlərində, Bakı kəndlərində, Naxçıvan şəhərində və Nəhrəmdə, Qazax rayonu ərazisində, Gəncə və Ağdam Rayonlarında olmuş və zəngin şivə materialı toplamışdır. Təbii ki, bunlar «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kimi monumental bir kitabın yazılması üçün çox az idi, qeyd edilən materiallarla Azərbaycan dialekt və şivələrinin təsnifini vermək və bütün Azərbaycan dialekt və şivələrini əhatə edən dialektoloji ümumiləşdirmələr aparmaq olmazdı. Əsərin meydana çıxması üçün materiallar toplanmasında yeni qüvvələrin də rolu az olmamışdır. 40-cı illərin sonlarında, 50-ci illərdə Azərbaycanda

yeni bir dilçi nəslı yetişmişdi. Bu nəslin nümayəndələri R.Rüstəmov, K.Ramazanov, B.İbrahimov, T.Həməzəyev, M.İslamov, A.Vəliyev, A.Hüseynov, B.Sadıqov və b. bilavasitə dialektoloji tədqiqatla məşğul idilər. Bundan əlavə, dilçiliyin daha çox başqa sahələri ilə məşğul olan Z.Tağızadə, Ə.Bağırov, Ə.Abdullayev, Ş.Sədiyev, Ə.Əfəndizadə, A.Əbilov, A.Axundov, B.Tağıyev, Q.Həsənov, Y.Seyidov, M.Adilov, A.Aslanov kimi gənc nümayəndələri də tez-tez dialekt və şivə materiallarının toplanmasına cəlb edilirdi, Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunun (sonralar Ədəbiyyat və Dil İnstitutu) əməkdaşları tərəfindən Zaqatala, Qax, Sabirabad, Əli Bayramlı, Salyan, Puşkin (Biləsuvar), Culfa, Ordubad, Nuraşen, Şahbuz, Naxçıvan, Ağstafa, Tovuz, Qazax, Borçalı şivələri öyrənilmişdir. Azərbaycan Dövlət Universiteti və başda Ə.Dəmirçizadə olmaqla V.İ.Lenin adına APİ-nin dilçi alimlərinin köməyi ilə Şamaxı, Ağsu, İsmayılı, Mərzə, Göyçay, Ağdaş, Vartaşen (Oğuz), Qutqaşen (Qəbələ), Borçalı şivələri tədqiq edilmişdir. Bunlar, demək olar ki, bütün Yuxarı Azərbaycan ərazilərini əhatə edirdi. Respublikamızın 370-dən artıq şəhər, qəsəbə və kəndindən material toplanmışdı. Bu materiallar «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kimi sanballı bir əsərin meydana çıxması üçün əsas oldu.

«Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabı məhz Azərbaycan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi sahəsində görülmüş işlərin yekunu kimi meydana çıxdı. Əsər 1962-ci ildə Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin quruluşu ilə ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi nəşr olunmuşdur. Bir sıra əlavələrlə təkrar nəşri (1968) Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

N.Y.Marrın irsinin tənqidindən sonra – 50-ci illərdə müqayisəli-tarixi metoddan istifadə üçün geniş imkanlar yaranmışdı. Bu dövrə qədər təsviri şəkildə davam etdirilən dialektoloji tədqiqat işlərində 50-ci illərdən başlayaraq müqayisəli metoda geniş yer verilir. Ona görə də əsərdə müqayisəli və tarixi-müqayisəli metodlardan da istifadə edilmiş, Azərbaycan dilinin dialekt və şivə faktları yeri gəldikcə müasir türk dilləri və türk dillərinin qədim abidələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Kitab çap olunan ərəfədə M.Şirəliyev Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin ilkin təsnifini vermişdi. Apardığı zəhmətli araşdırma və ümumiləşdirmələr əsasında professor Azərbaycan dili dialekt və şivələrini coğrafi baxımdan dörd qrupa – şimal, cənub, şərq və qərb qruplarına ayırmış və bunların hər birinin daxilində dialekt və şivə qruplarını müəyyənləşdirmişdir. Müəllif genetik prinsipi də əsas götürərək ümumxalq Azərbaycan dili daxilində 10 dialekt, 5 şivə qrupu olduğunu müəyyən etmişdir (bax: Проблемы диалектного членения языка. «Вопросы диалектологии тюркских языков», том 2, Баку, 1960). Bu bölgü iki il sonra nəşr olunan «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabına da daxil edilmişdir. Müəllifin müəyyənləşdirdiyi dialektlər Quba, Bakı, Şamaxı (şərq qrupu), Qazax, Qarabağ, Gəncə (qərb qrupu), Nuxa (şimal qrupu), Naxçıvan, Ordubad, Təbriz (cənub qrupu) dialektlərindən ibarət idi. Şivələr isə Muğan qrupu, Lənkəran şivələri, Ayrım şivəsi, Zaqatala – Qax şivəsi, Yerevan şivəsi adları ilə verilmişdir. Əslində, nəzərə almaq olar ki, «şivə» şəklində verilənlər bir şivədən ibarət deyil, şivə qruplarıdır. Müəllif bu bölgünü kitabın sonrakı (1968) nəşrində və rus dilində çap etdirdiyi «Диалекты и говоры Азербайджанского языка» (Баку, ЕЛМ, 1983) kitabında saxlamış, bölgüyə yalnız Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl keçid şivələrini əlavə etmişdir.

Əsərin çox mühüm keyfiyyətlərindən biri konkret nümunələr əsasında hər bir dialekt və şivə qrupuna aid səciyyəvi fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərin dəqiq şəkildə şərh edilmişdir. Doğrudur, bir sıra şivə xüsusiyyətləri müxtəlif qruplar arasında kəşisə bilir, lakin ən mühüm və tipik fərqli cəhətlərin dialekt və şivə materialları əsasında ümumiləşdirilməsi böyük zəhmətin nəticəsi kimi qiymətlidir.

Bu kitab M.Şirəliyevin 20 ildən artıq bir müddətdə apardığı tədqiq və araşdırmaların nəticəsi olub, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini bütövlükdə əhatə edir. Əsərdə ədəbi dilimizlə müqayisə əsasında dialekt və şivə qruplarına aid fərqli fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərin ətraflı şərhilə yanaşı, qədim kök-

ləri olan arxaik elementlər də üzə çıxarılmışdır. Dialekt və şivələrimizi fərqləndirən əsas əlamətlər xalqımızın təşəkkülündə iştirak etmiş türk tayfalarının ümumxalq dilinin qollarında sabitləşmiş qədim izləridir. Əsasən təsviri şəkildə müəyyənləşdirilmiş bu izləri tarixi aspektdə, həm də müqayisəli şəkildə araşdırmaqla Azərbaycan dilinin təşəkkülündə iştirak etmiş qədim yerli və gəlmə tayfa birliklərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunun üçün şivə materialının müasir türk dilləri və türk dillərinə məxsus qədim yazılı abidələrlə müqayisəli tədqiqi vacibdir. Qeyd etməliyik ki, əsərdə bu istiqamətdə də müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Lakin bu, dialekt və şivə materiallarının tam toplanması əsasında başlanıla bilən yeni bir mərhələnin işidir və xüsusi tədqiqat tələb edir. 60-cı illərdən sonrakı dövrdə görülən işlər nəticəsində daha çox material toplanmış və tarixi dialektologiya üçün əlverişli zəmin yaranmışdır. İndi bu sahədə ilkin əhəmiyyətli təşəbbüslər də vardır (bax: E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası)

M.Şirəliyev əsərdə ümumtürk leksik qatı ilə yanaşı, şivə leksikası içərisində alınmalara da diqqət yetirmişdir.

«Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabının meydana çıxdığı dövrdə filoloji aləm dialekt və şivə materiallarının toplanması və ilkin tədqiqi işinə cəlb edilmişdi. Şivələrin tədqiqi ilə bağlı namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılır, monoqrafiyalar nəşr olunur, saysız məqalələr meydana çıxırdı. M.Şirəliyev bütün gücünü bu sahəyə sərf etməklə böyük dialektoloji məktəb yaratmışdı. Onun bu əsəri türk xalqları dillərinə məxsus dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli bir nümunədir. N.K.Dmitriyev göstərirdi ki, professor M.Şirəliyevin və onun şagirdlərinin işi təkcə Moskva və Leninqradda deyil, Çuvaşiyada, Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Yakutiya, Qazaxıstanda da məlumdur. Hələ öz dialektlərinin öyrənilməsini genişləndirə bilməmiş həmin respublikalarda Azərbaycan dialektoloqlarının işi nümunə sayılır. N.K.Dmitriyev yazırdı: «M.Ş.Şirəliyevi tam əsasla Azərbaycan dialektologiyasının müasir elmin səviyyəsində duran banisi adlandırmaq olar» (M.Ş.Şirəliyev. Bibliografiya, Bakı, 1969, s.21)

M.Şirəliyevin «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabı yenə bizim stolüstü kitabımız olaraq qalır.

Prezident fərmanı əsasında əsər yeni əlifba ilə çap olunarkən bir daha nəzərdən keçirilmiş, texniki qüsurları aradan qaldırılmışdır. Böyük zəhmət və istedadın nəticəsi kimi yaranmış bu əsərin hələ uzun müddət zəngin bir mənbə kimi Azərbaycan dilçilik elminə xidmət edəcəyi şübhəsizdir.

Prof.Q. KAZIMOV

08.10.09

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN FRAZEOLoji LÜĞƏTİ

Sefi Maxış oğlu Behbudov Azərbaycan dialektologiya elminin veteranlarındanır. Elmi yaradıcılıqla məşğul olduğu 50 ildən artıq bir dövr ərzində daim Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin tədqiqi ilə məşğul olmuş, bu sahəyə bir ömür həsr etmişdir. Nəsimi adına Dilçilik institutunun son 20-30 ildə hazırlayıb çap etdirdiyi elə bir əsər yoxdur ki, orada Sefi müəllimin əməyi olmasın. Sefi müəllimin bilavasitə iştirakı və əməyi ilə «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti», «İraq-türkman ləhcəsi» kimi qiymətli əsərlər ortaya çıxmışdır. Sefi müəllimin iştirakı ilə «Dialektoloji atlas» hazırlanıb çap edilmişdir. Bütün türkologiya aləmində yeganə olan bu əsər son dövrlərdə Sefi müəllimin redaktəsi ilə Prezident fərmanı əsasında yenidən çap olunmuşdur. Yenidən işlənmiş və zənginləşdirilmiş «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ni də (2007) bu uğurlar sırasına daxil etmək olar. Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin arxivində saxlanılan və Sefi müəllimin iştirakı ilə hazırlanmış «Azərbaycan dialektologiyası», «Azərbaycan dilinin qırpaq qrupu şivələri», «Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələri», «Azərbaycan şivələri antologiyası», «Azərbaycan dilinin cənub-qərb şivələri» kimi qiymətli əsərlər öz çapını gözləyir.

Bu günlərdə Sefi müəllim uzun illərdən bəri araşdırmalar aparıb başa çatdırdığı, çətin və az işlənmiş bir sahəyə həsr olunmuş

«Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti» adlı əsərini hazırlayıb çapa təqdim etmişdir.

S.Behbudovun lüğət hazırlanması sahəsində xüsusi təcrübəsi vardır. «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»nin fəal tərtibçilərindən olmaqla yanaşı, 2003-cü ildə «Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti»ni də çap etdirmişdir.

S.Behbudov frazeoloji lüğəti hazırlamaq üçün mümkün olan bütün mənbələrdən – illərdən bəri yazılmış doktorluq və namizədlik dissertasiyalarından, dərslük, dərslər vəsaiti və monoqrafiyalardan istifadə etmiş, zəngin material toplamışdır. Şivə materialı Azərbaycan Respublikası əraziləri ilə yanaşı, Gürcüstan, Dağıstan, Cənubi Azərbaycan ərazilərində yaşayan azərbaycanlıların və İraq-türkmən əhalisinin dil-şivə xüsusiyyətlərini də əhatə edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyası, rus və Avropa xalqları dillərinə məxsus frazeoloji vahidlər, müxtəlif türk dillərinin frazeoloji sistemi barədə zəngin elmi ədəbiyyat mövcuddur. Bunlara baxmayaraq, hələ də dilin frazeoloji qatına nəyi daxil etmək olar, nəyi daxil etmək olmaz - məsələsi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Bu cəhət özünü frazeoloji araşdırmalara həsr olunmuş hər bir əsərdə göstərir. Belə mübahisə doğura bilən faktlar, təbii ki, S.Behbudovun bu əsərində də müşahidə olunur. Bir çətinlik də onunla bağlıdır ki, müəyyən semantik çalar fərqləri ilə eyni frazeoloji vahidlər həm ədəbi dilimizdə, həm də şivələrimizdə işlənməkdədir. S.Behbudov imkan daxilində bunları spesifik məna əsasında fərqləndirməyə çalışmışdır. Lakin qarışıq hallar da vardır.

Xalq dili frazeologiyası son dərəcə zəngin olduğundan, şübhəsiz, ilk təcrübə olan bu lüğət, güman eləmək olmaz ki, qeyd edilən ərazilərdə yaşayanların dilindəki bütün frazeoloji layı tam əhatə edə bilməmişdir.

Müəllif kitabın əvvəlində lüğətin tərtibi prinsipləri barədə ətraflı məlumat vermiş, fonetik transkripsiya və şərti ixtisarlardan qeyd etmişdir.

Lüğətdə müxtəlif şivələri təmsil edən maraqlı ifadələr çoxdur. Yalnız bir-iki şivəyə məxsus ifadələrlə yanaşı, əksər şivələrdə işlənən ifadələr də çoxluq təşkil edir. Belələri asanlıqla ədəbi dilə keçə bilən və ya ədəbi dil ilə şivələr arasında ortaqlı işlənən ifadələrdir. Müəllif hər bir ifadənin işləndiyi əraziləri dəqiq qeyd etməyə çalışmışdır. Lakin, təbii

ki, həmin ifadələr yalnız göstərilən şivələrə məxsus deyildir. Müəllif bunu bilsə də, yazılı mənbələrə əsasən işini qurduğundan şəxsi mülahizələrə çox yer verməmişdir. Eyni ifadənin müxtəlif şivələrdə müəyyən fərqli mənalarda işləndiyi hallar da geniş yayılmışdır. Ona görə də müəllif omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidləri fərqləndirməyə çalışmış, lüğətdə onları xüsusi işarələrlə əks etdirmiş və frazeoloji vahidlərin müxtəlif variantlarını da qeydə almışdır.

Lüğətdə *İnsan cehinnən çıxmaq* (çox arıqlamaq), *afadı alınmaq* (gücdən düşmək), *ağız dağıtmaq* (söyüş söymək), *ağmağana çıxmaq* (xoş günə çıxmaq), *ağzı qatıx kəsməmək* (sözünün təsiri olmamaq), *axtacarriğ eləməg* (qohum malını mənimsəmək), *batarğana düşməx* (itmək, yox olmaq), *bəbək qalmaq* (mat qalmaq), *bozbaş qızdırmaq* (yaltaqlanmaq), *çömçə döyüşdürmək* (mübahisə etmək), *əli binalmaq* (boşalmaq, sütləşmək), *ərdəmi gəlmək* (hövsələsi çatmaq), *əv adamı* (həyat yoldaşı) və s. kimi nisbətən az işlənən, spesifik mənası ilə maraq doğuran ifadələr çoxdur. Son iki ifadədəki *binalmaq* – *bunalmaq*, *ərdəm* sözlərində və *əv adamı* ifadəsində «Dədə Qorqud» qədimliyi hiss olunmaqdadır. Lüğətdə bu cür qədim izləri qoruyub saxlayan ifadələr çoxdur:

Gəngəş gürməg (Dərbənd, məsləhətləşmək), *gönü duzamaq* (Ağdam, Şuşa, ölmək), *hanay durmaq* (Çənbərək, arxa durmaq), *hapan qalmaq* (Tovuz, boş qalmaq), *havala gəlməg* (Salyan, divan tutmaq), *havala vermək* (Salyan, qızıdırmaq), *hel getməg* (Yardımlı, yorulmaq), *həş gəlməg* (Salyan, qiyamət qoparmaq), *nəh eləməx`* (Şərrur, razılaşmaq, sözünü yerə salmamaq – Olar mə:m sözü mü nəh eləmədi), *kitilini vurmaq* (Cəbrayıl, axırına çıxmaq), *kül tökməg* (Lerik, yurd salmaq), *qadı-qadı danışmaq* (Ağbaba, lovğa-lovğa daşımaq), *qazığa keşməx`* (Zəngibasar, əngələ düşmək), *qəmiş qoymaq* (əksər şivələrdə, bir işin düzəlməsinə mane olmaq), *qurdu ulamaq* (İmişli, bəxti gətirmək), *qutdan düşməx`* (Meğri, gücdən düşmək), *od qiymətinə* (əksər şivələrdə, çox baha)... kimi misallarda odun, qutun, qurdu, külün, həş (həşr), gəngəş sözlərinin tarixini nəzərə aldıqda bir sıra ifadələrin nə qədər uzun tarixə malik olduğunu da düşünmək olur. Belələri dilin tarixini öyrənmək üçün maraqlı faktlardır.

Dilin öz təbiətini, keçmişdə əhalinin savadsızlığını, ayrı-ayrı tayfa dillərinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə aldıqda hiss edirsən ki, ədəbi dilin müasir səviyyədə geniş təsir gücünə malik olmadığı dövrlərdə söz-formalar, ifadə yaradıcılığı və ümumən dilin semantik inkişafı daha güclü olmuşdur və müəyyən mənada ümumxalq dilinin ədəbi qəlibə salınması onun semantik inkişafını bir növ ləngidir. Məsələn, *həş gəlməg* (Salyan, qiyamət qoparmaq), *nəh eləməx`* (Şəhur, razılaşımaq, sözünü yerə salmamaq – Olar mə:m sözümü nəh eləmədi) ifadələrində *həş* və *nəh* sözləri ərəb mənşəli *həşr* (bir yerə toplama, qiyamət günü) və *nəhy* (qadağan etmə) sözlərinin təhrif formalarıdır. Türk dili quruluşuna görə iki samitin yanaşı işləmə bilməməsi və həm də sonor *n*, *r* samitlərinin protetik səslər olması həmin səslərin düşməsinə, sözün ilkin formasının «çətin» xatırlanmasına səbəb olur. Məna də yaxın semantika ilə dəyişir: *həş gəlməg* – öz qışqır-bağırını ilə qiyamət gününü yada salmaq, *nəh eləməx`* - «qadağan etməyin» əksinə – razılaşımaq mənasında işlənməyə başlamışdır.

Gəngəş gürməg, *qutdan düşməx`*, *qurdu ulamax*, *qazığa keşməx`*, *qadı-qadı danışmax* kimi ifadələr uzaq keçmişlərin yadigarıdır. *Gəngəş* sözü şumer dilindəki *uqken* sözünün (*uq* – xalq, nəsil, ailə, *ken* – gənəşmək, məsləhətləşmək)¹ ikinci komponenti ilə bağlıdır; *qut* sözü «Avesta»dan gələn, güc, qüvvə, ürək, can, ruh mənasında olan bir sözdür; *qurd* – türklərin ən qədim totemidir; *qazıq-/qazıq* – ən qədim (fironlar dövrünün) cəza alətidir, dörd qazığı yerə çalıb, insanın əllərini, ayaqlarını ona bağlayıb istədikləri cəzayı vermişlər – «Dastani-Əhməd Hərami»də də işlənmişdir; *qadı* – sözü *qazı* sözünün *dz* diffuz samitinin birinci komponentinin saxlanması ilə tələffüz edilən sözdür – *qadı-qadı danışmax* - şəriət qazıları kimi danışmaq mənasından loyğalanmaq mənasına qədər genişlənmişdir və s.

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, şivələrdə də *baş*, *əl*, *ayaq*, *göz*, *ürək*, *qulaq*, *dil*, *ağız* və s. bədən üzvləri adlarının iştirakı ilə düzələn frazeoloji vahidlər üstünlük təşkil edir. Ad bildirən sözlər daha çox fellərlə birləşərək feli frazeoloji vahidlər əmələ gətirmişdir.

¹ Bax: Q.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, 1-ci cild, Bakı, «Nurlan», 2008, s.306.

Frazeoloji vahidlərin tarixi aspektdə tədqiqi dilin semantik inkişafını izləmək üçün açaqdır. Tarixi abidələrimizin dilində toplanmış frazeoloji vahidlərlə yanaşı, şivələrimizdə qorunan və şivələrimizdən toplanan nümunələr də zəngin material verir. Bu cəhətdən Sefi Behbudovun hazırladığı lüğət gələcək tədqiqatlar üçün daha faydalı olacaqdır.

Prof.Q.Ş.KAZIMOV

31.12.2010

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTOLOJİ ATLASI

Dilçilik coğrafiyası – dialektologiya elminin bir şöbəsi olub, bu və ya digər dialekti başqalarından fərqləndirən dil faktlarının yayılma arealını öyrənir. Dilçilik coğrafiyasının yaranması üçün hər bir dilin dialekt və şivə xüsusiyyətləri ətraflı öyrənilməlidir. Azərbaycan dialektologiya elminin tarixi az olsa da, dialektoloji atlasın yaradılması işinə hələ keçən əsrin 60-cı illərindən təşəbbüs edilmişdir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin ilkin tədqiqinə XIX əsrin ortalarında təsadüf edilir. Professor Mirzə Kazım bəy 1839-cu ildə Qazan şəhərində nəşr etdirdiyi «Türk-tatar dilinin qrammatikası» əsərində, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilinin Quba dialektində, Dərbənd şivələrində indiki zaman şəkilçisinin səciyyəvi fərqli təsrifi barədə məlumat vermiş, Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrində fellərin indiki zamanın ikinci şəxs təkində *-sən* əvəzinə *-ən*, üçüncü şəxsin təkində *-i* şəkilçisini qəbul etdiyini göstərmişdir. Lakin dialekt və şivələrimizin böyük vüsətlə həqiqi elmi tədqiqinə Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlanmışdır. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti daxilində yazıçı Ə.Haqqverdiyevin rəhbərlik etdiyi tarix-etnoqrafiya şöbəsi dövrün görkəmli ziyalılarını dialekt və şivə faktlarının toplanması işinə cəlb etmiş, hələ 20-ci illərdə çox zəngin leksik material toplanmışdır. SSRİ EA-nın müxbir üzvü,

görcəmli türkoloq alim N.İ.Aşmarin Azərbaycana dövət edilmiş, dialektoloji tədqiqat işinə cəlb edilmişdir. N.İ.Aşmarin topladığı materiallar əsasında 1926-cı ildə «Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи» adlı kitab nəşr etdirmişdir. Dialekt və şivə materiallarını toplamaq üçün proqram hazırlanmış və 30 cildlik şivə sözləri lüğətinin çapı planlaşdırılmışdır. Lakin bunlardan yalnız «A» və «B» hərflərini əhatə edən iki cildi çap etdirmək mümkün olmuşdur.

30-cu illərin əvvəllərindən dialekt və şivələrimizin monoqrafik tədqiqi işinə başlanmışdır. Lakin repressiyalar və sonra da İkinci Dünya müharibəsi tədqiq və araşdırmaların ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir dövrdə gənc və istedadlı dialektoloq kimi yetişməkdə olan M.Şirəliyev öz fəaliyyətini dialektologiya elminin inkişafı istiqamətinə yönəlmişdir. M.Ş.Şirəliyev müharibənin gərgin dövründə - 1942-ci ildə «Azərbaycan dialektologiyası»¹ kitabını nəşr etdirmiş və həmin il «Bakı dialekti» əsəri əsasında birbaşa doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Repressiya və müharibənin yaratdığı son dərəcə ağır vəziyyətə baxmayaraq, dilçilərimiz dialekt materiallarının toplanması və tədqiqi işini davam etdirmişlər. 1938-1944-cü illər arasında Bakı kəndlərindən, Şuşa şəhəri və onun ətraf ərazilərindən, Naxçıvan şəhərindən və Nehrəmdən, Qazax rayonu kəndlərindən, Gəncə və Ağdam rayonlarından xeyli şivə materialı toplanmışdır. Təbii ki, bunlar Azərbaycan dili dialekt və şivələrini tam əhatə edə bilmirdi, qeyd edilən materiallarla Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifini vermək, bütün Azərbaycan dialekt və şivələrini əhatə edən dialektoloji ümumiləşdirmələr aparmaq və Azərbaycan dilinin dialekt və şivə mənzərəsini əks etdirən atlas hazırlamaq mümkün olmazdı. Ümumiləşdirici əsərlərin və dialektoloji atlasın yaradılması üçün materiallar toplanmasında yeni qüvvələrin iştirakı vacib idi. Belə bir zərurətlə əlaqədar 40-cı illərin sonlarında, 50-ci illərdə Azərbaycanda yeni və qüdrətli bir dilçi nəsli yetişmişdi.

¹ 1-ci hissə, Bakı, Azərb.SSR XMK nəşri, 1942, 71 s.

Bu nəslin nümayəndələri R.Rüstəmov, K.Ramazanov, T.Həmzəyev, B.İbrahimov, M.İslamov, A.Vəliyev, A.Hüseynov, B.Sadiqov və b. bilavasitə dialektoloji tədqiqatla məşğul olur, dilçi-dialektoloq kimi fəaliyyət göstərirdilər. Bundan əlavə, dilçiliyin daha çox başqa sahələri ilə məşğul olan Z.Tağızadə, Ə.Bağirov, Ə.Abdullayev, Ş.Sədiyev, Ə.Əfəndizadə, A.Axundov, A.Əbilov, B.Tağıyev, Q.Həsənov, Y.Seyidov, M.Adilov, A.Aslanov kimi gənc nümayəndələri də dialekt və şivə materiallarının toplanması işinə cəlb edilir, tez-tez Azərbaycan rayonlarına və azərbaycanlıların yaşadıkları digər ərazilərə ekspedisiyalar təşkil edilirdi. Bu dövrdə Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunun (sonralar Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, daha sonralar Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu) əməkdaşları tərəfindən Zaqatala, Qax, Sabirabad, Əli Bayramlı (Şirvan), Salyan, Puşkin (Biləsuvar), Culfa, Ordubad, Nəraşen, Şahbuz, Naxçıvan, Ağstafa, Tovuz, Qazax, Borçalı şivələri öyrənilmişdir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin dilçi kollektivinin və başda Ə.Dəmirçizadə olmaqla V.İ.Lenin adına APİ-nin dilçi alimlərinin köməyi ilə Şamaxı, Ağsu, İsmayılı, Mərzə, Göyçay, Ağdaş, Vartaşen (Oğuz), Qutqaşen (Qəbələ) şivələri tədqiq edilmişdir. Bunlar, demək olar ki, respublikamızın əksər ərazilərini əhatə edirdi. Azərbaycanın 370-dən artıq şəhər, qəsəbə və kəndindən material toplanmışdı. 1964-cü ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti çap olundu. Bu materiallar Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilə bağlı sanballı kitabların və «Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası»nın meydana çıxması üçün əsaslı zəmin yaradırdı.

N.Y.Marrın tənqidindən sonra – 50-ci illərdə müqayisəli-tarixi metoddan istifadə üçün geniş imkanlar yaranmışdı. Bu dövrə qədər təsviri şəkildə davam etdirilən dialektoloji tədqiqat işlərində 50-ci illərdən başlayaraq müqayisəli metoda geniş yer verilir, müqayisəli və tarixi-müqayisəli metodlardan lazımi şəkildə istifadə edilir, Azərbaycan dilinin dialekt və şivə faktları yeri gəldikcə müasir türk dilləri və türk dillərinin qədim abidələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilir. Bu illərdə

R.Rüstəmovun «Quba dialekti», M.İslamovun «Nuxa dialekti», R.Rüstəmovun redaktəsi ilə «Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələpri», A.Hüseynovun «Azərbaycan dialektologiyası» (1957) kitabları nəşr olunur, İ.Hacıyevin «İsmayılı rayonu şivələri», B.İbrahimovun «Mərəzə rayonu şivələri», K.Ramazanovun «Azərbaycan dilinin Salyan dialekti», T.Həmzəyevin «Ordubad dialekti» və s. dissertasiyalar meydana çıxır. Bunlar dialektoloji tədqiqat işini xeyli genişləndirir.

Geniş elmi qüvvələrin topladığı materiallar əsasında 1962-ci ildə M.Ş.Şirəliyevin ümumiləşdirici «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabı nəşr olunur. Bu kitab M.Şirəliyevin 20 ildən artıq bir müddətdə apardığı tədqiq və araşdırmaların nəticəsi idi və Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini bütövlükdə əhatə edirdi. Əsərdə ədəbi dilimizlə müqayisə əsasında dialekt və şivə qruplarına aid fərqli fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərin ətraflı şərh verilmişdir. Burada qədim kökləri olan bir sıra arxaik elementlərin ilkin tədqiqi də maraqlıdır. M.Şirəliyev əsərdə ümumtürk leksik qatı ilə yanaşı, şivə leksikası içərisində qədim alınmalara da diqqət yetirmiş, onların şivə tələffüz tərzinin Azərbaycan dili qanunları ilə bağlı izahını vermişdir.

Dialekt və şivələrimizi fərqləndirən əsas əlamətlər xalqımızın təşəkkülündə iştirak etmiş aborigen türk tayfalarının ümumxalq dilinin qollarında sabitləşmiş qədim izləridir. Eradan əvvəlki minilliklərdən Azərbaycanda kök salmış türk tayfalarının və onların dillərinin ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülündə rolu əsas olmuşdur. Təbii ki, sonralar ölkəmizin ərazisinə gəlmiş bir sıra türk tayfa dillərinin də qalıqları var. Əsasən təsviri şəkildə müəyyənləşdirilmiş bu izləri tarixi aspektdə, həm də müqayisəli şəkildə araşdırmaqla Azərbaycan dilinin təşəkkülündə iştirak etmiş qədim tayfa birliklərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunun üçün şivə materialının

müasir türk dilləri və türk dillərinə məxsus qədim yazılı abidələrlə müqayisəli tədqiqi vacibdir. Qeyd etməliyik ki, əsərdə bu istiqamətdə də müəyyən araşdırmalar mövcuddur. Lakin bu, şübhəsiz, dialekt və şivə materiallarının tam toplanması nəticəsində başlana bilən yeni bir mərhələnin işidir və geniş tədqiqat tələb edir.

60-cı illərdə və sonrakı dövrlərdə təşkil edilən ekspedisiyalar nəticəsində daha çox material toplanmış və tarixi dialektologiya üçün əlverişli zəmin yaranmışdır. Artıq bu sahədə ilkin əhəmiyyətli təşəbbüslər də vardır².

«Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabının meydana çıxdığı dövrdə filoloji aləm dialekt və şivə materiallarının toplanması və ilkin tədqiqi işinə daha geniş şəkildə cəlb edilmişdi. Şivələrin tədqiqi ilə bağlı namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılır, müxtəlif monoqrafiyalar nəşr olunur, saysız məqalələr meydana çıxırdı. M.Şirəliyev bütün gücünü bu sahəyə sərf etməklə böyük dialektoloji məktəb yaratmışdır. Onun bu əsəri türk xalqları dillərinə məxsus dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli bir nümunə idi. N.K.Dmitriyev göstərirdi ki, professor M.Şirəliyevin və onun şagirdlərinin işi təkcə Moskva və Leninqradda deyil, Çuvaşiyada, Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Yakutiyada, Qazaxıstanda da məlumdur. Hələ öz dialektlərinin öyrənilməsini genişləndirə bilməmiş bu respublikalarda Azərbaycan dialektoloqlarının işi nümunə sayılır. N.K.Dmitriyev yazırdı: «M.Ş.Şirəliyevi tam əsasla Azərbaycan dialektologiyasının müasir elmin səviyyəsində duran banisi adlandırmaq olar»³.

Hələ 60-cı illərdə bütün hərfləri əhatə edən ilk dialektoloji lüğət buraxılmış (1964), həmin lüğət təkmilləşdirilərək iki cildə 90-cı illərdə Türkiyədə nəşr olunmuşdu. Lüğət

² Bax: E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999.

³ M.Ş.Şirəliyev. Bibliografiya, Bakı, 1969, s.21.

Prezident fərmanı ilə 2007-ci ildə nəfis şəkildə yenidən çap edilmişdir.

Lüğətin bu son çapı əvvəlki çaplardan daha təkmil olması və söz ehtiyatının zənginliyi ilə fərqlənir. «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ninin nəşrini də dialektoloji atlasla yanaşı, Azərbaycan dialektologiya elminin inkişafı sahəsində mühüm uğurlar sırasına daxil etmək olar. Lüğətin son nəşri 1924-2004-cü illər arasında toplanmış materialları əhatə edir. Lüğətin materialları Azərbaycan Respublikası üzrə: Ağcabədi, Ağdam, Ağdaş, Ağdərə, Ağstafa, Ağsu, Astara, Bakı, Balakən, Beyləqan, Bərdə, Biləsuvar, Cəbrayıl, Cəlilabad, Culfa, Daşkəsən, Dəvəçi, Əli Bayramlı (Şirvan), Füzuli, Gədəbəy, Gəncə, Goranboy, Göyçay, Xaçmaz, Xanlar, Xocalı, Xocavənd, Xudat, İmişli, İsmayıllı, Kəlbəcər, Kürdəmir, Qax, Qazax, Qazıməmməd, Qəbələ, Quba, Qubadlı, Qusar, Laçın, Lerik, Lənkəran, Masallı, Mərzə, Mingəçevir, Naxçıvan, Neftçala, Oğuz, Ordubad, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Şahbuz, Şamaxı, Şəki, Şəmkir, Şərur, Şuşa, Tərtər, Tovuz, Ucar, Yardımlı, Yevlax, Zaqatala, Zəngilan, Zərdab; Ermənistan Respublikası üzrə: Ağbaba, Barana, Basarkeçər, Böyük Qarakilsə, Çənbərək, Əzizbəyov, Hamamlı, Karvansaray, Qafan, Qarakilsə, Meğri, Vedi, İrəvan, Zəngibasar; Gürcüstan Respublikası üzrə: Axalsxi, Başkeçid, Bolnisi, Borçalı, Qardabani, Loqodexi, Televi; Dağıstan Respublikası (Rusiya Federasiyası) üzrə: Dərbənd, Tabasaran; İran İslam Respublikası üzrə: Astara, Ərdəbil, Marağa, Təbriz və Zəncandan və Cənubi Azərbaycanın digər ərazilərindən toplanmışdır.

Lüğət son dəfə nəşr olunarkən Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşları - filologiya elmləri namizədləri S.Behbudov, Z.Xasıyev, K.Quliyeva, K.İmamquliyeva, G.Binnətova, N.Qaziyeva və Ş.Məmmədov onun üzərində yenidən işləmiş və onu təkmilləşdirmişlər. Şöbə əməkdaşları tərəfindən lüğətə 1500-ə qədər yeni söz əlavə olunmuş, lüğət Zəngibasar, Şərur, Yardımlı, Təbriz, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər, Balakən, Qax,

Zaqatala şivələrindən toplanmış yeni sözlər hesabına daha da zənginləşdirilmişdir.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin arxivində saxlanılan «Azərbaycan dialektologiyası», «Azərbaycan dilinin qırpaq qrupu şivələri», «Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələri», «Azərbaycan şivələri antologiyası», «Azərbaycan dilinin cənub-qərb şivələri» və s. bir sıra qiymətli (öz çapını gözüyən) əsərlər də dialktoloji lüğətin və atlasın meydana çıxmasında faydalı olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz dövrlərdə leksik materialla yanaşı, Azərbaycan dili dialekt və şivələrindən zəngin frazeoloji material da toplanmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyası, rus və Avropa xalqları dillərinə məxsus frazeoloji vahidlər, müxtəlif türk dillərinin frazeoloji sistemi bərdə zəngin elmi ədəbiyyat mövcuddur. Bunlara baxmayaraq, frazeologiyanın nəzəri məsələlərinin həllində hələ də bir sıra çətinliklər mövcuddur. Bu cəhət özünü frazeoloji araşdırmalara həsr olunmuş hər bir əsərdə göstərir. Belə mübahisə doğura bilən faktlar, təbii ki, dialekt və şivə frazeologiyasında da özünü göstərir. Buna baxmayaraq, ümumxalq dilinin dialekt və şivələrimizdə yer tutan frazeoloji qatına dair kifayət qədər material toplanmışdır. Müəyyən semantik çalar fərqləri ilə eyni frazeoloji vahidlər həm ədəbi dilimizdə, həm də şivələrimizdə işlənməkdədir. Frazeoloji omonimlik dildə mühüm yer tutur. Dialektoloqlarımız imkan daxilində bunları spesifik məna xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmişlər.

Xalq dili frazeologiyası son dərəcə zəngin olduğundan, şübhəsiz, dilimizin yayıldığı ərazilərdə yaşayanların dilində rəngarəng və spesifik məna xüsusiyyətləri ilə fərqlənən frazeoloji vahidlər də çox zəngindir.

Dialektoloji lüğətdə müxtəlif şivələri təmsil edən maraqlı ifadələr toplanmışdır. Yalnız bir-iki şivəyə məxsus ifadələrlə yanaşı, əksər şivələrdə işlənən ifadələr də çoxdur. Belələri asanlıqla ədəbi dilə keçə bilən və ya ədəbi dil ilə şivə

vələr arasında az-çox fərqlə ortaqlı işlənən ifadələrdir. Tədqiqatçılar hər bir ifadənin işləndiyi əraziləri dəqiq qeyd etməyə çalışmışdır. Lakin, təbii ki, frazeoloji ifadələri bu və ya digər şivə ilə məhdudlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Eyni ifadənin müxtəlif şivələrdə fərqli mənalarda işləndiyi hallar da geniş yayılmışdır. Ona görə də tədqiqat prosesində omonim və çoxmənalı frazeoloji vahidlər xüsusi işarələrlə fərqləndirilmiş və frazeoloji vahidlərin müxtəlif variantları qeydə alınmışdır. İfadələr tarixi-etnoqrafik araşdırmalar aparmaq, xalqın keçmiş adət-ənənələrini öyrənmək baxımından geniş imkanlara malikdir. Məsələn, dialekt və şivələrimizdə *İnsan cehinnən çıxmaq* (çox arıqlamaq), *afadı alınmaq* (gücdən düşmək), *ağız dağıtmaq* (söyüş söymək), *ağmağana çıxmaq* (xoş günə çıxmaq), *ağzı qatıx kəsməmək* (sözünün təsiri olmamaq), *axtacarrığ eləməg* (qohum malını mənimsəmək), *batarğana düşməx* (itmək, yox olmaq), *bəbək qalmaq* (mat qalmaq), *bozbaş qızdırmaq* (yaltaqlanmaq), *çömçə döyüşdürmək* (mübahisə etmək), *əli binalmağ* (boşalmaq, süstlənmək), *ərdəmi gəlmək* (hövsələsi çatmaq), *əv adamı* (həyat yoldaşı) və s. kimi nisbətən az işlənən, spesifik mənası ilə maraqlı doğuran ifadələr çoxdur. Son iki ifadədəki *binalmaq* – *bunalmaq*, *ərdəm* sözlərində və *əv adamı* ifadəsində «Dədə Qorqud» qədimliyi vardır. Şivələrimizdə bu cür qədim izləri qoruyub saxlayan ifadələr çoxdur: *gəngəş gürməg* (Dərbənd, məsləhətləşmək), *gönü duzlaşmaq* (Ağdam, Şuşa, ölmək), *hanay durmaq* (Çənbərək, arxa durmaq), *hapan qalmaq* (Tovuz, boş qalmaq), *havala gəlməg* (Salyan, divan tutmaq), *havala vermək* (Salyan, qızıdırmaq), *hel getməg* (Yardımlı, yorulmaq), *həş gəlməg* (Salyan, qiyamət qoparmaq), *nəh eləməx* (Şərur, razılaşmaq, sözünü yerə salmamaq – *Olar mə:m sözümü nəh eləmədi*), *katılnı vurmaq* (Cəbrayıl, axırına çıxmaq), *kül tökməg* (Lerik, yurd salmaq), *qadı-qadı danışmaq* (Ağbaba, lovğa-lovğa danışmaq), *qazığa kəsməx* (Zəngibasar, əngələ düşmək), *qəmiş qoymaq* (əksər şivələrdə, bir işin düzəlməsinə mane olmaq), *qurdu ulamaq* (İmişli, bəxti gətirmək), *qutdan düşməx* (Meğri,

gücdən düşmək), *od qiymatına* (əksər şivələrdə, çox baha)... kimi misallarda *odun*, *qutun*, *qurdun*, *külün*, *həş* (*həşr*), *gəngəş* sözlərinin tarixini nəzərə aldıqda bir sıra ifadələrin nə qədər uzun tarixə malik olduğunu görürük. Belələri dilin tarixini öyrənmək üçün maraqlı faktlardır⁴.

Dilin öz təbiətini, keçmişdə əhalinin savadsızlığını, ayrı-ayrı tayfa dillərinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə aldıqda aydın olur ki, ədəbi dilin müasir səviyyədə geniş təsir gücünə malik olmadığı dövrlərdə söz-formalar, ifadə yaradıcılığı və ümumən dilin semantik inkişafı daha güclü olmuşdur və müəyyən mənada ümumxalq dilinin ədəbi qəlibə salınması onun semantik inkişafını bir növ ləngidir. Məsələn, *həş gəlməg* (*Salyan*, qiyamət qoparmaq), *nəh eləməx`* (*Şəzur*, razılaşmamaq, sözünü yerə salmaq) ifadələrində *həş* və *nəh* sözləri ərəb mənşəli *həşr* (bir yerə toplama, qiyamət günü) və *nəhy* (qadağan etmə) sözlərinin şivələrdəki təhrif formalarıdır. Türk dili quruluşuna görə iki samitin yanaşı işlənmə bilməməsi və həm də sonor *n*, *r* samitlərinin protetik səslər olması həmin səslərin düşməsinə, sözün ilkin formasının «çətin» xatırlana bilən bir formada təzahürünə səbəb olur. Məna da yaxın semantika ilə dəyişir: *həş gəlməg* – öz qışqır-bağırını ilə qiyamət gününü yada salmaq, *nəh eləməx`* - «qadağan eləmək» mənasındadır.

Gəngəş gürməg, *qutdan düşməx`*, *qurdu ulamax*, *qazığa keşməx`*, *qadı-qadı danışmax* kimi ifadələr uzaq keçmişlərin yadigarıdır. *Gəngəş* sözü şumer dilindəki *uqken* sözünün (*uq* – xalq, nəsil, ailə, *ken* – gənəşmək, məsləhətləşmək)⁵ ikinci komponenti ilə bağlıdır; *qut* sözü «Avesta»dan gələn, güc, qüvvə, ürək, can, ruh mənasında olan bir sözdür; *qurd* – türklərin ən qədim totemidir; *qazıq/qazıq* – ən qədim (fironlar dövrünün) cəza alətidir, dörd qazığı yerə çalıb, insanın əllərini, ayaqlarını ona bağlayıb istədikləri cəzanı verirmişlər –

⁴ *Bax*: S.Behbudov. «Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti», 2010.

⁵ *Bax*: Q.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, 1-ci cild, Bakı, «Nurlan», 2008, s.306.

«Dastani-Əhməd Hərəmi»də də işlənmişdir; *qadı* – sözü *qazi* sözünün *dz* diffuz samitinin birinci komponentinin saxlanması ilə tələffüz edilən sözdür – *qadı-qadı danışmaq* - şəriət qazıları kimi danışmaq mənasından lovgalanmaq mənasına qədər genişlənmişdir və s.

Atlas tərtib olunarkən leksik vahidlərlə yanaşı, dilin frazeoloji qatından da bir sıra bu cür tipik nümunələr nəzərə alınmışdır. Bunlar xalqımızın etnik mənşəyini müəyyənləşdirmək üçün əhəmiyyətli faktlardır.

Artıq 60-cı illərin ortalarından atlas yaradılması işinə başlamaq olardı. Lakin təkcə Azərbaycanda deyil, bütün başqa türk xalqlarında da hələ o dövrdə dialektoloji atlas yaratmaq təcrübə və nümunəsi yox idi. Avropa dilçiliyində də dialektoloji atlas yaradılması tarixi o qədər qədim deyildi. Bu işə Avropada XIX əsrin son rübündə başlanmış, XX əsrdə bu sahədə xeyli iş görülmüşdü. Bu sahədə roman dilçiliyi daha fəal olmuşdur, ona görə də XX əsri bəzən roman dilçiliyində «dilçilik coğrafiyası əsri» adlandırırlar⁶.

Dilçilik coğrafiyası ideyası ilk dəfə Almaniyada meydana çıxmışdır. Georq Vinkler 1876-cı ildə dialekt faktlarını anketləşdirməyə başlamış və 1881-ci ildə «Şimali və Orta Almaniyanın dialektoloji atlası»nın ilk buraxılışı olmuşdur. Paris dilçilik məktəbinin başçısı Pol Meyerin davamçıları olan J.Jilyeron və E.Edmonun hazırladığı «Fransa dilçilik atlası» dilçilik coğrafiyasının inkişafında dönüş olmuşdur: «Fransa dilçilik atlası» Avropada dilçilik coğrafiyasının inkişafına və eləcə də müxtəlif ölkələrdə bu tipli işlərin meydana gəlməsinə həlledici təsir göstərmişdir. Sonralar Rumıniyada, İtaliyada, İspaniyada, İsveçrədə və başqa ölkələrdə də milli atlaslar buraxıldı. Həmin atlaslar dilçilik elmini yeni, maraqlı müşahidələrlə zənginləşdirdi⁷.

⁶ «Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası», Bakı, «Elm», 1990, s.3.

⁷ Yəni orada.

Rusiyada bu iş XIX əsrin ortalarından başlanmış olsa da, rus dili şivələrinin bütövlükdə öyrənilməsi 1903-cü ildə A.A.-Şaxmatovun rəhbərlik etdiyi dialektoloji komissiyanın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Komissiyanın topladığı materiallar 1915-ci ildə çap olunmuşdur. Bu iş sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirilmiş, rus dili dialekt və şivələrinin dialektoloji atlası bir neçə cildə çap olunmuşdur.

Rus və Avropa dilçilik məktəblərinin atlas yaradıcılığı sahəsində müəyyən təcrübələri olduğu halda, türk xalqlarının belə bir təcrübəsi yox idi. Türk xalqları içərisində bu sahədə ilk təşəbbüs Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycan türkologiya aləmində bu işin pioneri sayılır. Bu sahədə akademik M.Ş.Şirəliyevin böyük əməyi olmuşdur.

Dialektoloji atlas yaradılması işinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Dialekt faktlarını dəqiq şəkildə əks etdirən izoqloslar dilin müasir vəziyyətini ətraflı öyrənmək üçün böyük imkanlar yaradır. Dialekt və şivələrimizi fərqləndirən əlamətlər xalqımızın təşəkkülündə iştirak etmiş qədim aborigen türk tayfalarının ümumxalq dilinin formalaşmasında rolunu öyrənmək baxımından əsaslı material verir. Xəritələrdə əsasən təsviri şəkildə qeyd edilən faktları tarixi aspektdə, həm də müqayisəli şəkildə araşdırmaqla Azərbaycan dilinin təşəkkülündə iştirak etmiş aborigenlərlə yanaşı, gəlmə tayfa birliklərini də müəyyənənləşdirmək mümkündür. Bunun üçün xəritələrdə əks olunan şivə materialının müasir türk dilləri və türk dillərinə məxsus qədim yazılı abidələrlə müqayisəli tədqiqi vacibdir. Bu cür imkanlara malik olduğu üçün xəritələr gələcəkdə də öz əhəmiyyətini itirməyəcək və gələcək tədqiqatlar üçün də əsas verəcəkdir. Bütün türk dilləri dialekt və şivələrinin bu cür atlaslarının tərtibi ilə türk protodilini müəyyənənləşdirmək və müxtəlif dil ailələrinə məxsus protodillərin müqayisəsi əsasında ulu dilin quruluşunu öyrənmək mümkündür. Çünki dialekt faktlarının yayılma areallarını əks etdirən bu xəritələr dilin bütün tərkib hissələrini – fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri əhatə edir. Həm də xəritələrdə təsadüfi xarakter daşı-

yan dil faktları deyil, türk dilləri üçün xarakterik olan, ümumi səciyyə daşıyan fakt və hadisələr nəzərə alınır. Atlasda ədəbi dilimizlə müqayisə əsasında dialekt və şivə qruplarına aid fərqli fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərin ətraflı təsviri ilə yanaşı, qədim kökləri olan arxaik elementlər də əks etdirilir.

Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası türk xalqları dillərinə məxsus dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli bir nümunədir. Atlasın hazırlanmasına başlandığı dövrdə M.Şirəliyev artıq Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifini vermişdi. Apardığı zəhmətli araşdırma və ümumiləşdirmələr əsasında professor Azərbaycan dili dialekt və şivələrini coğrafi baxımdan dörd qrupa – şimal, cənub, şərq və qərb qruplarına ayırmış və bunların hər birinin daxilində dialekt və şivə qruplarını müəyyənləşdirmişdir. M.Şirəliyev genetik prinsipi də əsas götürərək ümumxalq Azərbaycan dili daxilində 10 dialekt, 5 şivə qrupu olduğunu müəyyən etmişdir⁸. Bu bölgü iki il sonra nəşr olunan «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabına da daxil edilmişdir. M.Şirəliyevin müəyyənləşdirdiyi dialektlər *Quba, Bakı, Şamaxı* (şərq qrupu), *Qazax, Qarabağ, Gəncə* (qərb qrupu), *Nuxa* (şimal qrupu), *Naxçıvan, Ordubad, Təbriz* (cənub qrupu) dialektlərindən ibarət idi. Şivələr isə *Muğan qrupu, Lənkəran şivələri, Ayrım şivəsi, Zaqatala – Qax şivəsi, Yerevan şivəsi* adları ilə verilmişdir. Əslində, nəzərə almaq olar ki, «şivə» şəklində verilənlər bir şivədən ibarət deyil, şivə qruplarıdır. Müəllif bu bölgünü «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabının sonrakı (1968) nəşrində və rus dilində çap etdirdiyi «Диалекты и говоры Азербайджанского языка»⁹ kitabında saxlamış, son çapda bölgüyə yalnız Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl keçid şivələrini əlavə etmişdir.

⁸ *Bax*: Проблемы диалектного членения языка. «Вопросы диалектологии тюркских языков», том 2, Баку, 1960.

⁹ Bakı, Elm, 1983

Dialekt və şivələrin təsnifinin mühüm keyfiyyətlərindən biri konkret nümunələr əsasında hər bir dialekt və şivə qrupuna aid səciyyəvi fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərin dəqiq şəkildə şərh edilməsidir. Doğrudur, bir sıra şivə xüsusiyyətləri müxtəlif qruplar arasında kəşifə bilirdi, lakin ən mühüm və tipik fərqli cəhətlərin dialekt və şivə materialları əsasında ümumiləşdirilməsi böyük zəhmətin nəticəsi kimi qiymətlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, respublikamızın bütün rayonlarının şivə xüsusiyyətlərini əhatə edən dissertasiyalar, dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyalar, saysız məqalələr Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin atlasının yaradılması işini zəruri bir məsələ kimi ortaya qoydu. Lakin zəngin material toplanmasına baxmayaraq, birbaşa dialektoloji atlasın yaradılması işinə başlamaq olmazdı. Dilin dialekt və şivələri ilə bağlı aydın təsəvvür yaranması ilə yanaşı, dəqiq proqram hazırlanması lazım idi. Bu zərurətlə əlaqədar hələ 1958-ci ildə M.Ş.Şirəliyev və R.Ə.Rüstəmov tərəfindən «Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı» hazırlanıb çap edilmişdi¹⁰. Proqram 157 sualdan ibarət idi. Bunlardan 56-sı fonetikaya, 47-si qrammatikaya, 94-ü leksikaya Aid idi.

Monoqrafik tədqiqat üsulundan fərqli olaraq, atlasın yaradılması üçün tərtib olunmuş proqramda hər cür dil fakt və hadisələri deyil, bir dialekt və şivəni başqalarından fərqləndirən, dialekt xüsusiyyətlərinin ümumi ərazidə necə yayıldığı barədə izoqlos verə bilən cəhətlər əsas götürülmüş, fərqli xüsusiyyətlərin müxtəlif ərazi boyunca yayılma sərhədləri müəyyənləşdirilmişdir¹¹. Odur ki atlasın tərtibindən əvvəl dialektoloji atlas üçün hansı materialların seçilməli olduğu, nələrin vacib hesab edildiyi M.Ş.Şirəliyev tərəfindən ətraflı izah

¹⁰ M.Ş.Şirəliyev, R.Ə.Rüstəmov. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı., Bakı, 1958.

¹¹ Вопросы теории лингвистической географии, Москва, 1962, s.117.

edilmişdir¹². Proqramın düzgün tərtibi məsələsi hazırlanacaq atlasın keyfiyyətini şərtləndirən əsas amillərdən idi. Proqramdan aydın olur ki, əksərən elə tipik fakt və hadisələr seçilmişdir ki, onlar ümumən türk dillərində özünü göstərən fakt və hadisələrdəndir və bunlar qohum dillərin gələcək müqayisəli tədqiqi üçün də geniş imkanlar verir. Leksikada tayfa, nəsil adlarını bildirən sözlər, qohumluq bildirən terminoloji vahidlər, türk dillərinin qədim dövrlərindən gələn arxaik sözlər, fonetika xarakterik səs əvəzlənmələri, mühüm fonetik hadisələr, ahəng qanununun dialekt və şivələrdə mövqeyi, morfologiyada ismin halları, zaman və şəxs şəkilçiləri, felin təsrif formaları, sözdüzəldicilik əlamətləri ilə bağlı suallar, sintaksisdə söz sırası və cümlənin strukturu ilə bağlı məsələlər daha vacib hesab olunmuş və materiallar bu istiqamətdə seçilmişdir. Bunlar elə məsələlərdir ki, dilin tarixini öyrənmək və etnik araşdırmalar aparmaq üçün geniş imkan yaradır.

Geniş təcrübə və yaradıcılıq ənənələri olmadan birdən-birə ölkənin bütün ərazilərini əhatə edən atlas yaradılması çətin olardı. Ona görə də ilk təcrübə kimi, Azərbaycan dilinin Şərq qrupuna daxil olan dialekt və şivələrin atlasını tərtib etmək planlaşdırılmış, mövcud materiallarla yanaşı, ölkənin 235 yaşayış məntəqəsindən yenidən diqqətlə material toplanmışdır. 1958-ci ildən başlayaraq toplanmış materiallardan istifadə edərək öz erudisiya və təcrübələri, eyni zamanda, rus, ukrain, belorus, moldav, rumın dilçilərinin təcrübəsi əsasında Nəsimi adına Dilçilik institutunun dialektologiya şöbəsinin əməkdaşları hələ 1965-ci ildə 50 xəritədən ibarət təcrübi atlas tərtib etmişlər.

Dilçilik institutu yaradılarkən açılan üç şöbədən biri dialektologiya şöbəsi olmuşdur. Uzun müddət akad.M.Ş.Şirəliyevin rəhbərlik etdiyi bu şöbə öz elmi fəaliyyəti ilə daim

¹² М.Ш.Ширалиев. Дialeктологический атлас азербайджанского языка, «Вопросы диалектологии тюркских языков», Казан, 1960, s.53-58.

öndə getmiş, dilimizin dialekt və şivələrinin öyrənilməsində respublika elminə rəhbərlik etmişdir. Müstəqillik illərində, xüsusilə 2000-ci ildən sonrakı onillikdə şöbənin fəaliyyəti daha da genişlənmiş, az vaxt ərzində şöbə dialektoloji tədqiqatdan ibarət onlarca kitab çap etmişdir. Bunların içərisində Ə.Əliyevin «Azərbaycan dilinin Meğri şivələri» (2003), Ş.Kərimovun «Azərbaycan dilinin Çəmbərək və Kərvansaray şivələri» (2004), şöbənin kollektivi tərəfindən yenidən işlənib çap edilmiş «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» (2007), «İraq-Türkman ləhcəsi» (2004), «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti» (2009) kimi çox sanballı kitablar vardır. Təsadüfi deyil ki, «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı»nda dialektoloji tədqiqata, dialektoloji ekspedisiyalara xüsusi qiymət verilir, onların vacibliyi, aktuallığı xüsusi qeyd edilir.

Şöbə dialektoloji atlasın yaradılması üçün böyük əmək sərf etmişdir. İlk təcrübə kimi 50-yə qədər uğurlu xəritə tərtibindən sonra ölkənin bütün ərazilərini əhatə edən ümumiləşdirici atlas yaradılması üçün daha böyük vüsətlə dialekt və şivələrin öyrənilməsinə başlanmış (1966), 500-dən artıq yaşayış məntəqəsində dialekt və şivə faktı toplanmışdır. Yaşayış məntəqələri elə seçilmişdir ki, hər bir rayonun şərq, qərb, şimal, cənub və orta hissələrini əhatə edə bilsin, bir-birindən azı 10-12 km aralı olsun¹³. Atlasın tərtibi üçün vaxtilə hazırlanmış proqram bir daha nəzərdən keçirilmiş və təkmilləşdirilmişdir.

17 illik səmərəli zəhmətin nəticəsi olaraq 128 xəritə hazırlanmışdır. Lakin 500-dən artıq yaşayış məntəqəsindən toplanmış materialların bir qismi texniki səbəblərlə əlaqədar əhatə olunma bilməmiş, xəritələrdə 409 məntəqənin dialekt və şivə faktları təsbit edilmişdir. Buna baxmayaraq, atlas Respublikamızın ərazilərində dialekt və şivə faktlarının yayılma arealı barədə

¹³ «Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası», Bakı, «Elm», 1990, s.4.

tam təsəvvür yaradır. Atlas üç mərhələdə – materialların toplanması və qruplaşdırılması, xəritələrin hazırlanması və xəritələrə şərhlər yazılması mərhələlərində başa gəlmişdir.

Xəritələrdə dialekt faktının yayılma arealı balaca rəngli dairələr şəklində göstərilmişdir. Əksərən qırmızı, qara, göy rənglərindən istifadə edilmişdir. Xəritəni açan kimi dialekt faktının yayılma arealı aydın görünür. Heç bir kitabı oxumaqla bu qədər aydın, asan və ümumiləşmiş məlumat almaq mümkün deyil. Xəritələrdəki ümumiləşdirmələr respublikanın bütün əraziləri üzrə faktın yayılma arealını nümayiş etdirir. Xəritələrə yazılmış şərhlər və şərhlərdə istisnalar dil faktlarının yayılma arealı barədə təsəvvürü tamamlayır.

Bilavasitə atlas üçün materialları M.Ş.Şirəliyev, M.İ.İslamov, K.T.Ramazanov, T.B.Həməzəyev, S.M.Behbudov, Ə.Q.Ağayev, Z.Ə.Xasıyev, R.Ə.Kərimov, Ə.İ.Əliyev toplamış və qruplaşdırmışlar.

Xəritələr M.İ.İslamov, Ə.Q.Ağayev, S.M.Behbudov, T.M. Əhmədov, B.M.Tağıyev, Z.Ə.Xasıyev və b. tərəfindən tərtib edilmişdir. M.A.Borodina, R.C.Məhərrəməova, A.H.Vəliyev atlası yüksək dəyərləndirmiş, A.Ələkbərov, F.Xalıqov, A.Qənbərov onun çapına kömək etmişlər.

«Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası» ilk dəfə 1990-cı ildə «Elm» nəşriyyatında, ikinci dəfə Prezident sərəncamı ilə 2007-ci ildə Şərq-Qərb nəşriyyatında nəfis şəkildə çap olunmuşdur.

Azərbaycan Milli Atlasında fonetika, morfolojiya, sintaksis və leksika məsələlərini əhatə edən 88 xəritə verilmişdir. Bunlardan 32-si fonetikaya, 20-si morfolojiyaya, 4-ü sintaksisə, 32-si leksikaya aiddir. Milli Atlasda dialektoloji atlasın bütün xəritələrini vermək mümkün olmasa da, seçilmiş xəritələr Azərbaycan dili dialekt və şivələrinə məxsus mühüm faktların yayılma arealı barədə aydın təsəvvür yaradır və geniş türkoloji araşdırmalar üçün əsas verir. Dialekt faktları dilimizin daha çox eradan əvvəlki minilliklərdən Azərbaycan ərazilərində mövcud olan aborigen türk tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapdığını, lakin

tarixi inkişaf prosesində başqa türk tayfa dilləri ilə çarpazlaşmalar da olduğunu göstərir.

Azərbaycan Milli Atlası üçün dialektoloji xəritələr hazırlanarkən Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşları – şöbə müdiri, prof. Q.Kazımov, aparıcı elmi işçilər Z.Xasıyev, K.Quliyeva, baş elmi işçilər K.İmamquliyeva, G.Binnətova, N.Qazıyeva, Q.Məmmədova, Ş.Məmmədov Milli Atlasda çap olunmaq üçün seçilmiş xəritələri diqqətlə nəzərdən keçirmiş, xəritələri səlisləşdirmiş, müşahidə edilən qüsurları aradan qaldırmışlar.

Qəzənfər KAZIMOV
Filologiya elmləri doktoru,
professor
30.09.2012

DIALECTOLOGICAL ATLAS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Linguistic geography is a branch of dialectology and studies the spreading areal of linguistic facts that distinguish one or other dialect from others. To form the linguistic geography, dialect and patois features of each language should be studied in details. Although the history of Azerbaijani dialectology is not so old, but work of creation of dialectological atlas was initiated in the 60-s of the last century.

The first researches of dialects and patois of Azerbaijani language can be found in the mid-XIX century. Professor Mirza Kazim bey in his work "Grammar of Turkish-atar language" published in Kazan in 1839, for the first time, provided detailed information on specific different features of present tense suffixes in Guba dialect and Derbent patois of Azerbaijan language, and showed that in South Azerbaijani dialects and patois the present tense verbs in the singular of 2nd person

accepts -ən instead of -sən and in the singular of 3rd person –i- suffix.

However, the real wide range scientific study of dialects and patois began in the first years of Soviet power. The History and Ethnography Department within Azerbaijan Research Society led by the writer A.Hagverdiyev had involved prominent intellectuals of that time for collection of facts of dialects and ancients, and even in 20-es a very rich lexical material was collected. Corresponding member of the Academy of Sciences of the USSR, a prominent scientist Turkologist N.I.Ashmarin was invited to Azerbaijan and he has been involved in dialectological research work. Basing on materials collected by N.I. Ashmarin the book “Общий обзор народных тюркских говоров города Нухи” (The general survey of folklore Turkic patois of Nukha town”) has been published in 1926. A program was prepared to collect dialect and patois materials and the publication of 30-volumes dictionary of patois words was planned. However, only two volumes covering "A" and "B" letters were published. The monographic study of the dialects and patois began in the early 30-s. However, repression, and then the Second World War led to a delay in investigation and research. In such period M.Shiraliyev, being developed as young and talented dialectologist directed his activity towards the development of dialectology science. M.Sh.Shiraliyev published the book "Azerbaijani dialectology" part 1, Baku, publication of the Commissariat of Peoples Education of Azerbaijan SSR) in such intense period of the war, in 1942 and the same defended doctoral degree basing on “Baku dialect” work. In spite of the very difficult situation of repression and war, our linguistics continued the work of collecting materials from dialects and its study. Between 1938-1944, a lot of patois materials were collected from the villages of Baku, Shusha city and its surrounding areas, Nakhichevan city and Nehram, villages of Kazakh region, Ganja and Agdam regions. Of

course, they could not fully cover the dialects and patois of Azerbaijani language and to provide all classification of dialects and patois of Azerbaijani language, to conduct dialectological generalization of all Azerbaijani dialects and patois and to prepare atlas reflecting the entire picture of dialects and patois of Azerbaijani language based on the available materials. Involvement of new forces is required in collection of material for creation of generalized works and dialectological atlas. Due to such necessity at the end of the 40-ies and 50-ies a powerful new generation of linguists was formed in Azerbaijan. The representatives of this generation .Rustamov, K.Ramazanov, T.Hamzayev, B.Ibrahimov, M.Islamov, A.Veliyev, A.Huseynov, .Sadigov and others directly were engaged in dialectological studies, had worked as a linguist-dialectologists. In addition, young representatives of linguistics like Z.Tagizade, A.Bagirov, A.Abdullayev, S.Sadiyev, A.Afendizade, A.Akhundov, A.Abilov, B.Tagiyev, G.Hasanov, Y.Seyidov, M.Adilov, A.Aslanov and others that dealt with others areas of linguistics are involved in the collection of materials on dialects and patois, often expeditions to the regions of Azerbaijan and other territories populated by Azerbaijanis were organized. Within this period the staff of the Language Institute of the Academy of Sciences of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic (later the Institute of Literature and Language, further Institute of Linguistics named after Nasimi) visited Zagatala, Gakh, Sabirabad, Ali Bayramly (Shirvan), Salyan, Pushkin (Bilasuvar), Julfa, Ordubad, Norashen, Shahbuz, Nakhchivan, Agstafa, Tovuz, Kazakh, Borchali and studied their dialects and patois. With the help of the linguistic staff of the Azerbaijan State University and staff Azerbaijan Pedagogical University named after V.I. Lenin led by A.Damirchizade dialects and patois of Shamakhy, Aksu, Ismayilli, Maraza, Goychay, Agdash, Vartasen (Oguz), Gutgashen (Gabala) have been investigated. These are covered almost the majority of the territory of our republic. From more

than 370 cities, towns and villages of Azerbaijan the materials were gathered. In 1964 for the first time dialectological dictionary of Azerbaijani language was published. These materials created profound grounds for preparation of valuable books on the dialects and patois of Azerbaijani language and "The dialectological atlas of Azerbaijani language".

After criticism of N.Y.Marr, in 50-es a wide range of opportunities were available for comparative-historical method. In dialectological research works continued till that date in imaginative form the comparative method is preferred most since 50-es and historical and comparative methods are used well, facts of dialects and patois of Azerbaijani language are studied whereas possible in comparison with modern Turkic languages and ancient monuments of Turkic languages. During these years books of R.Rustamov "Guba dialect", M.Islamov's "Nuha dialect", "Mughan group patois of Azerbaijani language" edited by R.Rustamov, A.Huseynov's "Azerbaijani dialectology" (1957) were published, dissertations of I.Hajiyev "Ismayilli region's patois", B.Ibrahimov's "Maraza region's patois", K.Ramazanov's "Salyan dialect of the Azerbaijani language", T.Hamzayev's "Ordubad dialect" and so on were emerged. They significantly expanded the dialectological research work.

In 1962, on the basis of collected wide range of materials the generalized book of M.S.Shiraliyev "Basics of Azerbaijani dialectology" was published. This book was a result of research and studies carried out by M.Shiraliyev over a period of more than 20 years and as a whole covered phonetic, lexical, grammatical features of Azerbaijani language and dialects. The detailed interpretation of different phonetic, lexical, morphological and syntactic features of dialects and dialect groups based on comparison of our literary language was provided in the work. The initial research on a number of archaic features with ancient roots is interesting. In addition to general Turkic lexical layer M.Shiraliyev paid attention to ancient acquisitions

in patois vocabulary, and provided explanation related to its patois pronunciation style of regulations of Azerbaijani language.

The main distinguishing characteristics of our dialects and patois are ancient traces fixed in the branches of the common language of aboriginal Turkic tribes participated in the formation of our nation. The role of Turkic tribes settled in Azerbaijan millenniums of BC and their languages was great in the formation of the common nationwide Azerbaijani language. Of course, there are remains of languages of some Turkic tribes came to the territory of our country later. These roots which were identified mainly in imaginary forms if studied in historical aspects and comparatively, will help in identification of ancient tribal unions participated in formation of Azerbaijani language. It is important to have comparative study of the material for the modern Turkic dialects and the ancient written monuments of Turkic languages. It should be noted that there is some research in the work in this direction. But it, of course, it is a work of a new stage of that may start at a result of complete collection of dialects and patois materials and it requires an extensive research. As a result of the expeditions carried out in 60-es and in subsequent periods more materials were collected and favorable conditions for the historical dialectology was formed. Now, the first major initiatives in this field are available (see: E.Azizov. Historical dialectology of Azerbaijani language. Baku University Publication, 1999).

In period of appearance of "Basic of Azerbaijani dialectology" the philological community was involved wider in collection of materials of dialect and patois and initial research. The candidate and doctoral dissertations were written about the study of patois, various monographs were published, and numerous articles were created. M.Shiraliyev spending all his strength in this area had established the great dialectological school. His this work was a valuable model for the study of the

dialects and patois belonging to the Turkic peoples. N.K.Dmitriyev showed that the work of professor M.Shiraliyev and his students is not only in Moscow and Leningrad but in Chuvashia, Tatarstan, Bashkortostan, Yakutia, Kazakhstan. In these republics that still could not extend their study of dialects the work of dialectologist of Azerbaijan is an example in these republics. N.K.Dmitriyev wrote: "The reason M.S.Shiraliyev can be named as the founder of modern science of dialectology" (M.S.Shiraliyev. Bibliography, Baku, 1969, p21.).

Even in the 60-es, the first dialectological dictionary, which covers all the letters of the alphabet was published (1964), and the dictionary was improved and was in Turkey in the 90-es in two volumes. The dictionary was republished in fine shape by the Presidential Decree in 2007. This last publication of the dictionary differs from previous publications with improvement and richness of vocabulary. Publication of "Dialectological dictionary of the Azerbaijani language" can be considered as one of the most important achievements in development of Azerbaijani dialectology science along with dialectological atlas. The last edition of the dictionary covers the materials collected between the years of 1924-2004. The dictionary materials was collected from Azerbaijan Republic: Agjabedi, Aghdam, Agdash, Aghdara, Agstafa, Agsu, Astara, Baku, Barda, Balaken, Beylagan, Barda, Bilasuvar, Jabrayil, Jalilabad, Julfa, Dashkasan, Davachi, Ali Bayramli (Shirvan), Fuzuli, Gadabay, Ganja, Goranboy, Goychay, Khachmas, Khanlar, Khojaly, Khojavand, Khudat, Imishli, Ismaylli, Kalbajar, Kurdamir, Gakh, Kazakh, Gazimammad, Gabala, Guba, Gubadly, Gusar, Lachin, Lerik, Lankaran, Masally, Maraza Mingachevir, Nakhchivan, Neftchala, Oghuz, Ordubad, Saatli, Sabirabad, Salyan, Shahbuz, Shamakhy, Sheki, Shamkir, Sharur, Shusha, Tartar, Tovuz, Ujar, Yadimli, Yevlakh, Zagatala, Zangilan, Zardab; in the Republic of Armenia: Aghbaba, Barana, Basarkechar, Boyuk Garakilsa, Janbarak,

Azizbeyov, Hamamli, Karavansaray, Gafan, Garakilsa, Megri, Vedi, Yerevan, Zangibasara, on the Republic of Georgia: Akhalskhi, Baskechid, Bolnisi, Borchali, Gardabani, Logodekhi, Telavi; on Republic of Dagestan (Russian Federation): Derbent, Tabasaran; on the Islamic Republic of Iran: Astara, Ardabil, Maragha, Tabriz, Zanjan and other areas of the South Azerbaijan.

When the dictionary was published last time the staff of Department of Azerbaijani dialectology of the Institute of Linguistics named after Nasimi – candidates of philological sciences S.Behbudov, Z.Khasiyev, K. Guliyeva, K.Imamguliyeva, G.Binnatova, N.Gaziyeva and Sh.Mammadov had worked on it again and improved it. Up to 1500 new words added to the dictionary by the employees of the Department, the dictionary was further enriched by new words collected from Zangibasara, Sharur, Yardimli, Tabriz, Gubadli, Lachin, Kalbajar, Balakan, Gakh, Zagatala patois. Some valuable works preserved in the archives of the Department of the dialectology of the Institute of Linguistics named after Nasimi like "Azerbaijani dialectology", "The group gipchag patois of Azerbaijani language", "The dialects and patois of Southern Azerbaijan", "Anthology of the Azerbaijani patois", "The southwest patois of Azerbaijani language" and other (to be published yet) were useful works in the emergence dialectological dictionary and atlas. During the noted periods besides the lexical material the rich phraseological material was collected from the dialects and patois of Azerbaijani language. There is a rich scientific available on literature phraseology of Azerbaijani literary language, phraseological units owned by the Russian and the languages of the peoples of Europe, the phraseological system of the various Turkic languages. However, there are a number of difficulties in solving theoretical problems of phraseology. This feature shows self in each works dedicated to phraseological research. The facts that give rise to such an

argument, of course, is reflected in the dialect and patois phraseology, too. However, enough material covering the phraseological layer in dialects and patois of our national language was collected.

The same phraseological units with set of semantic differences are used both in our literary language and patois. Phraseological homonym occupies important place in the language. Our dialectologists distinguished them according to the characteristics of the specific meaning as much as possible. As phraseology of folk language is extremely rich, of course, phraseological units differing with the colorful and specific meaning in the language of the people living in the areas of spreading of our language is also rich. Interesting expressions have been collected from various patois in dialectological dictionary. There are many phrases that belong to only one or two patois and used in many patois. They are those easily passing to literary language or used commonly with few difference between literary language and patois. The researchers tried to note the areas of using of each phrase. But, of course, to limit phraseological expressions with this or any other patois is impossible. The cases of using of same phrase in various patois in different meaning are also widespread.

Therefore, at the research the homonym and poly-semantic phraseological units were highlighted with various signs and the various versions of phraseological units were noted. Expressions have wide opportunities for carrying out of historical and ethnographic research, to learn the customs and traditions of the past of the people. For example, in our dialects and patois *İn-san ce-hinnən çıxmax* (to lose more flesh), *afadı alınmax* (to be exhausted), *ağız dağıtmaq* (swearing, cursing), *ağmağana çıxmax* (to become happy), *ağzı qatıx kəsməmək* (having no effect of saying), *axtacarığ eləmæg* (to appropriate property of relative), *ba-tarğana düşmæx* (disappear, to get lost), *bəbək qal-maq* (be surprised), *bozbaş qız-dır—max* (cringe),

çömçə döyüşdürmək (to argue), əli binalmağ (relax, become apathetic), ərđəmi gəlmək (to be impatient), əv adamı (housewife), and so on relatively less used phrases with more specific meaning are a lot of. In the last two phrases binalmaq - bunalmaq, ərđəm words and əv adam expression

there is ancient history of "Dede Korkut". There are a lot of such phrases that preserved ancient relics in our patois: gəngəş gurməğ (Derbent, to have consulting), gönü duzlamax (Agdam, Shusha, to die), hanay durmax (Chanbarak, to support), hapan qalmax (Tovuz, stay idle), havala gəlməğ (Salyan, to punish), havala ver-mək (Salyan, to incite), hel getməğ (Yardimli, to get tired), həş gəlməğ (Salyan, to raise uproar), nəh eləməx `(Sharur, to agree, not refuse - Olar mə:m sözümü nəh elə-mədi) , kıtılını vurmax (Jabrail, to finish), kül tök-məğ (Lerik, to settle down), qadıqadı danısmax (Aghbaba, to speak boastfully), qazığa kesməx `(Zangibasar, get into a mess), qəmiş qoymax (in most patois, to make obstacles in any work), qurdu ulamax (Imishli, be lucky), qutdan dısməx `(Megri, to get weakened), od qiymatına (in most patois, too expensive) ...and from other examples if to look into history of words like odun, qutun, qurdun, külün, həş (həşr), gəngəş we will see how long history they have. These are interesting facts to learn about the history of the language (see S.Behbudov. "Phraseological dictionary of patois of Azerbaijani language", 2010).

Taking into account nature of language, illiteracy of people in ancient times, individual features of separate tribal languages it becomes clear that during periods when the literary language had no such influence like at modern times words - forms, expression creativity and in general the semantic development of language was stronger and limiting of common nationwide language within literary language delays the semantic development of language in certain level. For example, in expressions like həş gəlməğ (Salyan, to raise uproar), nəh eləməx `(Sharur, to disagree, refuse) words həş and nəh are

distorted forms of the words of Arabic origin həşr (gathering, the Day of Resurrection) and nəhy (to prohibit) in patois.

For its structure in the Turkish language two consonants cannot be used together and as sonorous n, r consonants are protetic sounds it led to falling of sounds, the expression of initial form of word as "difficultly" remembered. The meaning with the changes of close semantics: hes gəlməg - to remember Judgment Day with raising up clamour, nəh eləməx`-" in meaning of to forbid. Expressions like Gəngəş gürməg, qutdan düşməx`, qurdu ulamax, qazığa keş-məx`, qadı-qa-dı danışmax are memories of ancient time. Gəngəs word in the Sumerian language connected with second component of uqken word (uq - people, kins, family, ken - ask advice, to consult) (See: G.Kazımov. Selected works, 1st Chapter, Baku, "Nurlan", 2008, p306); Gut word is from "Avesta" wirth meaning of the force, strength, heart, soul, mind; qurd - the ancient totem of Turks, qaziq / qazuq - the oldest (during Pharaohs) punishment tool, by fixing four qazıg in ground, binding hands, feet of man they punished him as liked – it is used in "Dastani-Ahmad Harami", too; gadi word is a word pronounced by keeping 1st component of dz consonant of gazi word - gadi, gadi danışmax – with meaning of talking as Sharia gazis, enhanced to boasting meaning etc.

When the atlas was made besides lexical units, typical examples of this kind from phraseological layer of language were taken into account, too. These are important factors to determine the ethnic origin of our people. Now, since mid 60-es it was possible to start the work on creation of atlas. Not only in Azerbaijan but also all other Turkic peoples still did not have an experience then to create dialectological atlas. The history of linguistics in Europe for creation of dialectological atlas was not so old. This work began in Europe in the last quarter of the XIX century, and in the XX century a lot of work was done in this area. The Roman linguistics has been active in the field, so

XX century is called sometimes in Roman linguistics as "century of linguistic geography" ("Dialectological atlas of Azerbaijani language", Baku, "Elm", 1990, p.3.). The idea of linguistic geography has emerged for the first time in Germany. George Winkler started in 1876 to make enquires of dialectological facts and in 1881 the first publication of "Dialectological atlas of North and Central Germany" was realized. The "Linguistic atlas of France", developed by E. Edmond and J.Gilieron, the followers of Paul Meyer, the head of the Paris School of Linguistics, was a turning point in the development of linguistic geography: "French linguistic atlas" had a decisive impact on the development of linguistic geography of Europe and the formation of this type of work is different countries. Later, in Romania, Italy, Spain, Switzerland, and other countries the national atlases were publicshed. Those atlases enriched the linguistics with new, interesting observations"(there). While this work was begun in the Russia in mid of XIX century, the study of Russian patois is connected with activity of dialectology commission led by A.A.Shakhmatov in 1903. Materials collected by the Commission were published in 1915. This work has been continued through the years of Soviet rule, and dialectological atlas of dialects and patois of Russian language was published in several volumes.

While Russian and European linguistic schools had some experience in the field of atlas making, the Turkic peoples had no such experience. Among Turkic peoples the first such initiative in this area belongs to Azerbaijani people. Azerbaijan is considered a pioneer of this work in Turkologic world. Academician M.S.Shiraliyev had a great contribution in this field. The creation of dialectological atlas is of great importance. Isoglottic lines reflecting correctly the dialects facts create great opportunity to learn modern situation of the language.Features distinguishing our dialects and patois provide

main material in formation of national language of aboriginal Turkic tribes participated in the formation of our nation. It is possible to define the newcomer tribal unities in addition to aborigines participated in the formation of Azerbaijani language by investigating from historical aspects and comparatively the facts described in maps. It is necessary to have comparative study of patois materials reflected in maps comparing them with modern Turkic languages and ancient written monuments belonging to Turkic languages. The maps with such opportunities will not lose its importance in future and will be a key for future researches. By compiling such atlases of all dialects and patois of Turkic languages it is possible to define Turkic protolanguage and in comparison with other protolanguages of various language families to study the structure of the ancestor language. Because these maps reflecting areas of spreading of dialects fact covers of all parts of the language - phonetic, lexical, morphological and syntactic features. Maps provide not random facts of language but facts and events being characteristic and having common features for Turkic languages. The archaic elements with ancient roots are reflected in atlas besides with different phonetic, lexical, morphological and syntactic features of dialects and patois groups on the basis of our comparison with literary groups.

The dialectological atlas of Azerbaijani language is a valuable example for learning dialects and patois features belonging to the language of Turkic peoples. At the beginning of the development of the atlas M.Shiraliyev had already gave classification of dialects and patois of Azerbaijani language. On the basis of the hard researches and generalizations professor had divided dialects and patois of Azerbaijani language in four groups geographically - the northern, southern, eastern and western groups and determined dialect and patois groups within each of these groups. Taking the genetic principle as basis M.Shiraliyev had defined 10 dialects and 5 patois groups within

general Azerbaijani language (see: Problems of dialectic division", "Issues of dialectology of Turkic languages", Volume 2, Baku, 1960.) (Проблемы диалектного членения языка. «Вопросы диалектологии тюркских языков», том 2, Баку, 1960.). This division was included in the book "Principals of Azerbaijani dialectology" published two years later. Dialects defined by M.Shiraliyev consisted of Guba, Baku, Shamakhy (the Eastern Group), Kazakh, Karabakh, Ganja (Western Group), Nuha (Northern group), Nakhichevan, Ordubad, Tabriz (Southern group). But patoiss were given under names of Mugan group, Lankaran patoiss, Ayrim patois, Zagatala - Gakh patois, Yerevan patois. In fact, it is possible that whatever given in "patois" form does not consist of one patois but they are patois groups. The author kept this division in next edition of book "Principals of Azerbaijani dialectology" (1968), and published in Russian «Диалекты и говоры Азербайджанского языка» (Баку, ЕЛМ, 1983) ("Dialects and patois of Azerbaijani language", Baku, Elm, 1983) and in last edition only patois of Goychay, Agdash, Jabrayil was added in this division. One of the most important qualities of classification of dialect and patois is clearly commenting of phonetic, lexical, grammatical features specific to each dialect and patois group on the basis of concrete examples. Truly saying a number of patois features may be crossed among the various groups, but the generalization of most important and typical features based on the materials of different dialects and patois are evaluated as a result of the hard work.

As we noted dissertations, textbooks, manuals and monographs, numerous articles covering dialect features of all regions of our country revealed as a matter of necessity to compile the atlas of dialects and patois of Azerbaijani language. However, in spite of collection of rich materials, to start the direct work of creation of dialectological atlas would not be possible. Along with the formation of a clear image on the dialects and patois

the development of the program was needed. Connected to this necessity in 1958 M.S.Shiraliyev and R.A.Rustamov had prepared and published "The program of the collected materials for compiling of the dialectological atlas of Azerbaijani language" (M.S.Shiraliyev, R.Y.Rustamov, "The program of the collected materials for compiling of the dialectological atlas of Azerbaijani language", Baku, 1958). The program consisted of 157 questions. From them 56 related to phonetics, 47 to grammar, 94 to the lexicon.

Unlike the monographic research method, in program complied for preparation of atlas, the features that can give isoglottic line on spreading of dialect characteristics in general area, distinguishing one dialect and patois from others but not the every kind of language facts and events, were taken as base and boundaries of spreading of different features along the various territories were defined (Вопросы теории лингвистической географии, Москва, 1962, с.117. (Issues of theory of linguistic geography, Moscow 1962, p 117). So, matters of what kind of materials to be selected for the dialectological atlas before compiling the atlas, what are deemed as important have been explained in detail by the M.S.Shiraliyev (M.Sh.Shiraliyev. Dialectological atlas of Azerbaijani language, "Issues of dialectology of Turkic languages" Kazan, 1960, p 53-58) (М.Ш.Ширалиев. Диалектологический атлас азербайджанского языка, «Вопросы диалектологии тюркских языков», Казан, 1960, с.53-58).

The issue of the proper compilation of the program was one of the main factors that would characterize the quality of the atlas. It is clear from the program that mostly such typical facts and events were selected that they were the facts and events generally showing self in Turkic languages and they give wide opportunities for future comparative research of relative languages. In lexicon words identifying the community, generation, the terminology units of kinship, the archaic words

in the Turkish language coming from ancient times, specific sound replacements in phonetics, important phonetic events, the position of the law of harmony in dialects and patois, cases of noun in morphology, suffixes of time and person, conjugation of verbs, questions about signs of word formation, issues related to word order and sentence structure in syntax have been considered as the most important issues and materials have been chosen in this direction.

These are issues that create a wide opportunity for study of the history of the language and ethnic studies. Without extensive experience and creative traditions sudden compilation of atlas covering all the territory of the country would be difficult. Therefore, as a first experience, it was planned to compile atlas of the dialects and patois belonging to Eastern group of Azerbaijani language and the materials were collected again in 235 settlements of the country besides the current available materials. Using the materials collected since 1958 the staff of the Department of dialectology of the Institute of Linguistics named after Nasimi basing on own erudition and practices, as well as experience of Russian, Ukrainian, Belarus, Moldova, Romanian linguists even in 1965, had compiled in 1965 a practical atlas consisting of 50 maps. One of the three departments opened at the establishment of the Linguistics Institute was dialectology department. This department, headed by academician M.S.Shiraliyev for long-term always was in vanguard, and led by the science of the republic in the study of dialects and patois of our language. During independence years, especially in the decades since 2000, the activities of the department further expanded, and the department has published dozens of dialectological research within less time. Among them there are many great books like A.Aliyev's "Megri patois of Azerbaijani language" (2003), Sh.Kerimov's "Chambarak and Caravanserai patois of the Azerbaijani language" (2004), newly printed out by the staff of the Department "The dia-

lectological dictionary of Azerbaijan language" (2007), "Iraqi-Turkman patois" (2004), "Derbent dialect of Azerbaijani language" (2009). It is no coincidence that "The Decree of President of Azerbaijan Republic on State Program on development of linguistics in country and proper use of Azerbaijani language in globalization conditions with the requirements of the epoch" the special evaluation was given to the dialectological study, dialectological expeditions, and their importance, relevance is highlighted in particular.

The department has made great efforts to create dialectological atlas. As the first practice after a successful mapping of 50 maps, the study of dialects and patois was begun in large scale for preparation of generalized atlas covering all territories of the country (1966), in more than 500 settlements the facts of dialects and patois have been collected. Settlements were selected in such a way that it can cover each region's east, west, north, south and middle parts and to be at least 10-12 km away from each other ("Dialectological atlas of Azerbaijani language", Baku, "Elm", 1990, p.4.). The program once made for the compilation of Atlas was again reviewed and improved. 128 maps were developed as a result of 17 years of hard work. However, some of the materials collected from more than 500 settlements could not be covered due to technical reasons; the facts of dialect and patois of 409 settlements have been identified in the maps. However, Atlas creates a full picture on the area of spreading of facts of dialects and patois in the territory of republic. Atlas was made in three stages: collection and grouping of materials, preparation of maps and writing comments.

The fact of the spreading of dialects was given in maps in small colored circles. Mostly red, black, blue colors were used. As one opens the map the fact of spreading of dialects is seen clearly. By reading book such clear, easy and generalized information cannot be obtained. The generalizations in maps

demonstrate the fact of spreading area in all the territories of the republic. Comments on maps and exceptions in comments complete the impression of spreading language facts. Materials for atlas were directly collected and grouped by M.S.Shiraliyev, M.I.Islamov, K.T.Ramazanov, T.B.Hamzayev, S.M.Behbudov, A.G.Agayev, Z.A.Khasiyev, R.A.Kerimov, A.I.Aliyev. Maps were made by M.I.Islamov, A.G.Agayev, S.M.Behbudov, T.M.Ahmedov, B.M.Tagiyev, Z.A.Khasiyev and others. M.A.Borodina, R.J.Maharramova, A.H.Veliyev highly valued the atlas and A.Alekberov, F.Khaliqov, A. Ganbarov helped its publication.

"Dialectological atlas of Azerbaijani language" for the first time was published in 1990 at "Science" Publishing House, and the second time gracefully by an order of the President in the "East-West" publishing house in 2007. 88 maps covering the issues of phonetics, morphology, syntax and lexicon were presented in the National Atlas of Azerbaijan. From them 32 dedicated to the phonetics, 4 to syntax 20 to morphology, 32 to the lexicon. Although it was not possible to give all the maps of the dialectological atlas in the National Atlas, but the selected maps provides essential facts of the Azerbaijani language dialects and patois, a clear idea about its distribution area and gives a rise to a wide range of Turkic studies. Facts of dialects show that our language was formed based on language of aboriginal Turkic tribes existed in territory of Azerbaijan in millenniums of BC but in the process of historical development it had crossings with the other Turkic tribal language. While preparing dialectological maps for Azerbaijan's National Atlas the staff of department of Azerbaijani dialectology of the Linguistics Institute named after Nasimi, namely head of department professor G.Kazimov, senior researchers Z.Khasiyev, K.Guliyeva, Sh.Mammadov, K.Imamguliyeva, G.Binnatova, N.Gaziyeva, G.Mammadova had thoroughly reviewed maps selected for publishing in the National Atlas, detailed them and

eliminated the observed shortages. Materials for atlas were directly collected and grouped by M.S.Shiraliyev, M.I.Islamov, K.T.Ramazanov, T.B.Hamzayev, S.M.Behbudov, A.G.Agayev, Z.A.Khasiyev, R.A.Kerimov, A.I.Aliyev. Maps were made by M.I.Islamov, A.G.Agayev, S.M.Behbudov, T.M. Ahmedov, B.M.Tagiyev, Z.A.Khasiyev and others. M.A.Borodina, R.J.Maharramova, A.H.Veliyev highly evaluated the atlas and A.Alekberov, F.Khaligov, A. Ganbarov helped its publication. "Dialectological atlas of Azerbaijani language" for the first time was published in 1990 at "Science" Publishing House, and the second time gracefully by an order of the President in the "East-West" publishing house in 2007. 88 maps covering the issues of phonetics, morphology, syntax and lexicon were presented in the National Atlas of Azerbaijan. From them 32 dedicated to the phonetics, 4 to syntax 20 to morphology, 32 to the lexicon. Although it was not possible to give all the maps of the dialectological atlas in the National Atlas, but the selected maps provides essential facts of the Azerbaijani language dialects and patois, a clear idea about its distribution area and gives a rise to a wide range of Turkic studies. Facts of dialects show that our language was formed based on language of aboriginal Turkic tribes existed in territory of Azerbaijan in millenniums of BC but in the process of historical development it had crossings with the other Turkic tribal language.

While preparing dialectological maps for Azerbaijan's National Atlas the staff of department of Azerbaijani dialectology of the Linguistics Institute named after Nasimi, namely head of department professor G.Kazimov, senior researchers Z.Khasiyev, K.Guliyeva, Sh.Mammadov, K.Imamguliyeva, G.Binnatova, N.Gaziyeva, G.Mammadova had thoroughly reviewed maps selected for publishing in the National Atlas, detailed them and eliminated the observed shortages.

Gazanfar KAZIMOV
Doctor of philological sciences,

professor
30.09.2012

ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЙ АТЛАС АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Лингвистическая география является разделом диалектологии и изучает ареал распространения языковых фактов, которые являются отличительными чертами тех или иных диалектов. Для создания лингвистической географии следует подробно изучить особенности диалектов и говоров каждого языка. История азербайджанской диалектологии весьма молода, но еще в 60-х годах прошлого века делались усилия для создания диалектологического атласа.

Первичное исследование диалектов и говоров азербайджанского языка встречается в середине XIX века. Профессор Мирза Кязым бек в своем труде «Грамматика турецко-татарского языка», опубликованном в 1839-м году в Казани, дает информацию о характерном отличительном спряжении окончаний настоящего времени в Кубинском диалекте, а также в Дербентских говорах азербайджанского языка. Автор вместе с этим показал, что в диалектах и говорах Южного Азербайджана в глаголах настоящего времени во втором лице в единственном числе вместо окончания *-sən*, используется *-ən*, а в третьем лице в единственном числе используется окончание *-i*. Но к широкому научному исследованию наших диалектов и говоров приступили в Советский период. Историко-этнографический отдел под руководством А.Ахвердиева в составе Общества Исследования и Изучения Азербайджана еще в 20-е годы прошлого века привлек видных представителей интеллигенции того времени к делу сбора фактического материала по диалектам и говорам и собрал богатейший лексический материал. Член-корреспондент АН СССР, видный ученый-тюрколог Н.И.Ашмарин был приглашен в

Азербайджан и привлечен к работе по диалектологическому исследованию. В 1926-м году на базе собранных материалов Н.И.Ашмарин издал книгу «Общий обзор народных тюркских говоров гор.Нухи». Были подготовлены программы для сбора материалов по диалектам и говорам, планировалось издание 30-томного словаря говоров. Но удалось издать только 2 издания словарей, охвативших только буквы «А» и «Б».

В начале 30-х годов была начата работа по монографическому исследованию наших диалектов и говоров. Но репрессии, а затем и начало Второй Мировой войны замедлили исследовательские работы. В такое время молодой и талантливый диалектолог М.Ширалиев направил свою деятельность на развитие диалектологии. В самый разгар войны – в 1942-м году М.Ширалиев издал книгу «Азербайджанская диалектология» (1-й том, Баку, Издательство КНП Азерб. ССР, 1942, 71 с.) и в том же году защитил докторскую диссертацию на основе темы «Бакинский диалект». Несмотря на тяжелейшие условия, создавшиеся в результате репрессий и Второй Мировой войны, наши лингвисты продолжили сбор и исследование диалектологических материалов. В период 1938-го по 1944-й годы в Шуше и прилегающих территориях, в Нахичевани и Нехреме, в селах Казахского района, в Гянджинском и Агдамском районах был собран обширный материал о говорах. Естественно, этот материал не охватывал полностью диалекты и говоры азербайджанского языка, на его основе невозможно было составить полную классификацию диалектов и говоров азербайджанского языка, провести диалектологическое обобщение, охватывающее все диалекты и говоры, создать атлас, показывающий ареал распространения диалектов и говоров азербайджанского языка. Для создания обобщающих трудов и диалектологического атласа было важно привлечь новые силы на

сбор материалов. Такая необходимость в конце 40-х и в 50-х годах породила в Азербайджане поколение молодых и сильных лингвистов. Представители того поколения – Р.Рустамов, К.Рамазанов, Т.Хамзаев, Б.Ибрагимов, М.Исламов, А.Велиев, А.Гусейнов, Б.Садыгов и др. непосредственно занимались диалектологическими исследованиями, действовали в качестве лингвиста-диалектолога. Кроме того, в основном занимающиеся другими областями лингвистики З.Тагизаде, А.Багиров, А.Абдуллаев, Ш.Садиев, А.Эфендизаде, А.Ахундов, А.Абилов, Б.Тагиев, Ю.Сеидов, М.Адилев, Г.Гасанов, А.Асланов и другие молодые ученые были привлечены к сбору материалов по диалектам и говорам. Молодые ученые часто отправлялись в составе экспедиций в различные районы Азербайджана и на территории, где компактно проживали азербайджанцы. В этот период сотрудники Института Языковедения АН Азербайджанской ССР (позднее Институт Литературы и Языковедения, еще позднее Институт Языковедения имени Насими) изучили говоры таких азербайджанских районов как Закатала, Кахи, Сабирабад, Али-Байрамлы (Ширван), Сальян, Пушкин (Билесувар), Джульфа, Ордубад, Норашен, Шахбуз, Нахичевань, Акстафа, Тавуз, Казах, Борчалы. При содействии коллектива языковедов Азербайджанского Государственного Университета, а также ученых-лингвистов АПИ имени В.И.Ленина во главе с А.Дамирчизаде, были изучены наречия Шемахи, Аксу, Исмаиллы, Мерезе, Гекчая, Агдаша, Варташена (Огуз), Гутгашена (Кабала).

Таким образом, была охвачена почти вся территория Азербайджана. В более

чем 370 городах, селах и поселках Азербайджана был собран диалектологический материал. В 1964-м году впервые был издан диалектологический словарь азербайджанского языка. Эти материалы создали прочную основу

для появления монументальных трудов по диалектам и говорам азербайджанского языка и «Диалектологического атласа азербайджанского языка».

В 50-е годы, после критики академика Н.Я.Марра были созданы широкие возможности для использования сравнительно-исторического метода. До этого времени работы по диалектологическому исследованию проводились описательным методом. Начиная с 50-х годов прошлого века, широко распространился сравнительный метод, должным образом начали применяться сравнительный и сравнительно-исторический методы. При этом материалы диалектов и говоров азербайджанского языка начинают изучаться сравнительным методом с современными тюркскими языками и древними памятниками тюркских языков. В эти годы печатаются книги «Кубинский диалект» Р.Рустамова, «Нухинский диалект» М.Исламова, «Говоры Муганской группы азербайджанского языка» под редакцией Р.Рустамова, «Азербайджанская диалектология» (1957) А.Гусейнова, появляются диссертации «Говоры Исмаилинского района» И.Гаджиева, «Говоры Марезинского района» Б.Ибрагимова, «Сальянский диалект азербайджанского языка» К.Рамазанова, «Ордубадский диалект» и др., которые весьма обогатили диалектологическую исследовательскую работу. На основе собранных учеными материалов в 1962-м году вышла в печать обобщающая книга «Основы азербайджанской диалектологии» М. Ширалиева. Этот труд являлся результатом более чем 20-летней исследовательской и аналитической работы М.Ширалиева и полностью охватывал фонетические, лексические и грамматические особенности диалектов и говоров азербайджанского языка. Труд содержит подробное толкование отличительных - фонетических, лексических, морфологических и синтаксических особенностей

диалектов и говоров азербайджанского языка по сравнению с литературным языком. В данной работе привлекает внимание первичное исследование ряда архаичных элементов с древними корнями. В своем труде М.Ширалиев, наравне с общетюркским лексическим слоем, в лексике говоров уделил внимание и древним заимствованным словам. Основными отличительными чертами наших говоров и диалектов являются, устоявшиеся в ветвях общенародного языка древние следы аборигенных тюркских племен, принимавших участие в становлении нашего народа. Тюркские племена поселились в Азербайджане еще в предыдущих тысячелетиях, и это послужило основой в становлении и развитии азербайджанского языка. Разумеется, в нашем языке присутствуют следы и ряда тюркских племен, которые уже поселились на территории нашей страны в более поздние времена. Исследуя в историческом и сравнительном аспекте эти следы, которые были освещены, в основном, описательным методом, можно определить древние племенные союзы, принимавшие участие в становлении азербайджанского языка. Для этого важно осуществить сравнительное исследование современных тюркских языков и их древних письменных памятников. Стоит также отметить, что в труде присутствуют определенные исследования в данном направлении. Но несомненно, что это дело нового этапа, начало которого возможно в результате полного сбора материалов по диалектам и говорам, и требует широкого исследования. В 60-е годы и последующие периоды были организованы экспедиции, которые собрали еще больше материала и создали благоприятную почву для исторической диалектологии. В этой области уже существуют начинания первичной важности (смотри: Э.Азизов, Историческая диалектология азер-

байджанского языка, Издательство Бакинского Университета).

В период, когда была издана книга «Основы азербайджанской диалектологии», филологическое сообщество было широко вовлечено в дело сбора и первичного исследования материалов по диалектам и говорам. На тему исследования диалектов писались кандидатские и докторские диссертации, издавались различные монографии, появлялось бесчисленное количество статей.

Все свои усилия М.Ширалиев направил в эту область и создал большую диалектологическую школу. Написанный им труд является бесценным с точки зрения изучения особенностей диалектов и говоров языков тюркских народов.

Н.К.Дмитриев говорил, что работа М.Ширалиева и его учеников известна не только в Москве и Ленинграде, но и в Чувашии, Татарстане, Башкирии, Якутии, Казахстане. Труды азербайджанских диалектологов считаются примером в республиках, которые пока не сумели широко исследовать собственные диалекты. Н.К.Дмитриев пишет: «М.Ширалиева полноправно можно назвать основателем азербайджанской диалектологии, стоящим на уровне современной науки» (М.Ш.Ширалиев, Библиография, Баку, 1969, с. 21).

Еще в 60-х годах был выпущен первый диалектологический словарь (1964), охватывающий все буквы. Позднее – в 90-х годах, этот словарь был усовершенствован и издан в двух томах в Турции. По указу президента в 2007-м году словарь был переиздан в улучшенном оформлении. Последнее издание словаря было усовершенствованным и обладало большим словарным запасом, чем предыдущие. Наравне с диалектологическим атласом, издание «Диалектологического словаря азербайджанского языка» можно включить в ряд весомых достижений в области

развития азербайджанской диалектологии. Последнее издание словаря включает материалы, собранные в период с 1924-го по 2004-й годы. Материалы словаря были собраны на территории Азербайджанской Республики (Агджабеди, Агдаш, Агдам, Агдаре, Акстафа, Аксу, Астара, Баку, Балакен, Бейлеган, Барда, Билесувар, Джебраил, Джалилабад, Джульфа, Дашкесан, Шабран, Ширван, Физули, Гедабек, Гянджа, Геранбой, Гекчай, Хачмас, Ханлар, Ходжалы, Ходжавенд, Худат, Имишли, Исмаиллы, Кельбаджар, Кюрдамир, Кахи, Газах, Казымамед, Кабала, Куба, Губадлы, Кусар, Лачин, Лерик, Ленкорань, Масаллы, Мрязя, Мингечаур, Нахичевань, Нефтчала, Огуз, Ордубад, Саатлы, Сабирабад, Сальян, Шахбуз, Шемаха, Шеки, Шамкир, Шарур, Шуша, Тертер, Тавуз, Уджар, Ярдымлы, Евлах, Закатала, Зенгелан, Зардаб), Республики Армения (Агбаба, Барана, Басаркечар, Бююк Гаракильсе, Чанберек, Азизбеков, Хамамлы, Карвансарай, Кафан, Гаракильсе Мегри, Веди, Ереван, Зангебасар), Грузии (Ахалсхи, Башкечид, Болниси, Борчалы, Гардабани, Лагодехи, Телави), Дагестана (Дербент, Табасаран), Ирана (Астара, Ардебиль, Марага, Табриз, Зенджан и другие районы Южного Азербайджана). При последнем издании словаря над ним повторно работали и усовершенствовали сотрудники отдела Азербайджанской диалектологии Института Языковедения имени Насими – кандидаты филологических наук С.Бехбутов, З.Хасыев, К.Гулиева, К.Имамгулиева, Г.Биннетова, Н.Казыева и Ш.Мамедов. Сотрудники отдела добавили в словарь 1500 новых слов, обогатили новыми словами из говоров Зангебасара, Шарура, Ярдымлы, Табриза, Губадлы, Лачина, Кельбаджара, Балакена, Кахи, Закаталы. Хранящиеся в архиве отдела Азербайджанской диалектологии Института Языковедения имени Насими «Азербайджанская диалектология», «Говоры кыпчакской группы азербайджанского языка», «Диалекты и говоры

Южного Азербайджана», «Антология азербайджанских говоров», «Юго-западные говоры азербайджанского языка» и другие ценные труды (ожидающие издания), оказали помощь в появлении диалектологического словаря и атласа.

В вышеуказанные периоды, наравне с лексическим материалом, из диалектов и говоров азербайджанского языка был собран богатый фразеологический материал. Существует богатая научная литература по фразеологии литературного азербайджанского языка, фразеологическим единицам языков русского и Европейских народов, фразеологической системе различных тюркских языков.

Несмотря на все это в решении теоретических вопросов фразеологии все еще существует масса затруднений. Это проявляется в каждом труде, посвященном фразеологическим исследованиям. Подобные, вызывающие споры факты, естественно, проявляются во фразеологии диалектов и говоров. Несмотря на это, был собран весьма богатый материал по фразеологическому слою, занимающему место в диалектах и говорах всенародного языка. Идентичные фразеологические единицы с мало различающимися семантическими оттенками используются и в литературном языке и в наших говорах. Фразеологическая омонимия занимает особое место в языке. Наши диалектологи по мере возможности различили их по специфическим смысловым особенностям.

Фразеология народного языка весьма богата. Несомненно, что и в языках народов, проживающих на территориях распространения нашего языка, дос-таточно фразеологических единиц, отличающихся богатыми и специфическими смысловыми особенностями.

В диалектологическом словаре были собраны интересные выражения, представляющие различные говоры. В данной работе наравне с выражениями, присущим нескольким

говорам, в достаточном количестве были представлены и выражения, распространенные в большинстве говоров. Эти выражения свободно переходят в литературный язык, или являются выражениями, с небольшим различием, используемыми как в литературном языке, так и в говоре. Исследователи прилагали усилия для точного указания ареала распространения каждого говора. Но, разумеется, фразеологические выражения невозможно ограничить тем или иным говором. Так же широко распространены случаи использования несколькими говорами одного и того же фразеологического выражения в различном смысле. По этой причине в ходе исследований омонимы и многозначные фразеологические единицы были помечены особыми знаками и были зарегистрированы различные варианты фразеологических единиц. С точки зрения проведения историко-этнографических исследований и изучения древних традиций и обрядов народа эти выражения обладают широким потенциалом. Например, в наших диалектах и говорах существует множество таких устаревших выражений, как *insan cehinnən çixmaq* (исхудать), *afadı alınmaq* (ослабиться), *ağız dağıtmaq* (материться), *ağtağana çixmaq* (посчастливиться), *ağzi qatix kəsmətək* (мямлить), *axtacarriğ eləməg* (присвоить имущество родственника), *batarğana düşməx* (пропасть, исчезнуть), (оторопеть), *bozbaş qızdırmaq* (подхалимствовать), *çömçə döyüşdürmək* (спорить), *əli binalmağ* (опустеть), *ərdəmi gəlmək* (сдержаться), *əv adamı* (супруга) и т.д., специфическое значение которых вызывает особый интерес. В выражениях *binalmaq – bunalmaq*, *ərdəm* и *əv adamı* присутствует древность «Деде Горгуда». В наших говорах немало таких выражений, сохранивших древние следы: *gəngəş gürməg* (Дербент, советоваться), *gönü düzlatmaq* (Агдам, Шуша, умереть), *hanay durmaq* (Чанберек, быть опорой), *hapan qalmaq* (Тавуз, оставаться

без дела), *havala gəlməg* (Сальян, учинить расправу), *havala vermək* (Сальян, подстрекать), *hel getməg* (Ярдымлы, устать), *həş gəlməg* (Сальян, устроить суматоху), *nəh elətməx`* (Шарур, согласиться, не выполнить просьбу), *kitilini virməx* (Джебраил, окончить), *kül tökməg* (Лерик, поселиться), *qadı-qadı danışməx* (Агбаба, хвастать), *qazığa keşməx`* (Зангебасар, попасть в переделку), *qəmiş qoyməx* (в большинстве наречий, препятствовать улучшению в каком либо деле), *qurdu ulaməx* (Имишли, улыбнулась удача), *qutdan düşməx`* (Мегри, устать), *od qiymətina* (в большинстве говоров, очень дорого)... Если учесть возраст слов *od*, *qut*, *qurd*, *kül*, *həş* (*həşr*), *gəngəş* в этих выражениях, то понимаем насколько древний возраст самих выражений. Такие факты весьма интересны с точки зрения изучения истории языка (смотри: С.Бехбутов, «Фразеологический словарь говоров азербайджанского языка», 2010).

Если учесть природу самого языка, безграмотность населения в прошлом, индивидуальные особенности языков отдельных племен становится ясно, что в периоды, когда литературный язык не обладал такой большой, как сегодня, силой воздействия, творчество выражения, словосочетаний, и, в общем, семантическое развитие языка было более сильным, и в определенном смысле, придание народному языку литературных форм своеобразно тормозит его семантическое развитие. Например, слова *həş* и *nəh* в выражениях *həş gəlməg* (Сальян, устроить суматоху), *nəh elətməx`* (Шарур, согласиться, не выполнить просьбу) являются в говорах искаженными формами арабских слов *həşr* (сбор в одном месте, ссудный день) и *nəhu* (запрещать). Согласно строению тюркского языка две согласные не могут быть использованы друг за другом, а также сонорные согласные *n*, *r* являются протетическими звуками. Это способствует выпадению этих согласных, и проявлению первичной формы слова в «трудно

запоминаемой» форме. Такие выражения как *gəngəş gürməğ*, *qutdan düşməx`*, *qurdu ulamax*, *qazığa keşməx`*, *qadıqadı danışmax* являются памятью далекого прошлого. Слово *gəngəş* связано со вторым компонентом слова *uqken* в шумерском языке (*uq* – народ, поколение, семья, *ken* – советоваться, сетовать на горести, (смотри: Г.Казымов. Избранные произведения, I издание, Баку, «Нурлан», 2008, с. 306); слово *qut* происходит из Авесты и означает силу, мощь, сердце, душу, дух; *qurd* – самый древний тотем тюрков; *qazıq/qazıuq* – самое древнее (времен Фараонов) орудие пыток (человека привязывали к четырем вбитым в землю колам и наказывали любым желаемым способом) – также встречается в «Дастан-Ахмед Харамид»; слово *qadı* является словом, произносимым с сохранением первого компонента диффузной согласной *dz* в слове *qazı* – *qadı-qadı danışmax* – расширилось от значения «говорить как шариатские Гази» до «хвастовства» и т.д.

При составлении атласа, наравне с лексическими единицами, был учтен ряд подобных типичных примеров из фразеологического слоя языка. Эти факты весьма важные для определения этнического происхождения нашего народа. Уже в середине 60-х годов можно было приступить к составлению атласа. Но не только Азербайджан, а все тюркские народы не обладали на тот период опытом и примером составления диалектологического атласа. И в Европейской лингвистике история создания диалектического атласа была не очень древней. В Европе к созданию атласа приступили в последней четверти XIX века. В XX веке в этом направлении была проделана большого объема работа. Самой активной в этой области стала Римская лингвистика. Поэтому в Римской лингвистике XX век иногда называют «веком лингвистической географии» («Диалектологический атлас азербайджанского языка», Баку, «Элм», 1990, с. 3).

Впервые идея лингвистической географии появилась в Германии. В 1876-м году Георг Винклер приступил к анкетированию диалектических фактов, и в 1881-м году состоялся первый выпуск «Диалектического атласа Северной и Центральной Германии». Составленный учениками главы Парижской школы лингвистики Поля Мейера Ж.Жильероном и Э.Эдмоном «Парижский лингвистический атлас» стал переломным моментом в развитии лингвистической географии – он оказал решающее воздействие на развитие в Европе лингвистической географии, а также на появление подобных работ в различных странах. Позднее национальные атласы были выпущены в Румынии, Италии, Испании, Швейцарии и других странах. Эти атласы обогатили лингвистику новыми, интересными наблюдениями. В России к подобной работе приступили в середине XIX века, но полное изучение говоров русского языка связано с составленной в 1903-м году диалектологической комиссией под руководством А.А.Шахматова. Собранные комиссией материалы были опубликованы в 1915-м году. Эта работа была продолжена и в Советский период. Тогда было выпущено несколько диалектологических атласов диалектов и наречий русского языка.

В отличие от русской и европейской школ лингвистики, обладающих определенным опытом составления атласов, тюркские народы не имели подобного опыта. Из всех тюркских народов именно азербайджанскому народу принадлежат первые шаги в этом направлении. В мире тюркологии Азербайджан считается пионером этой научной работы. Академик М.Ш.Ширалиев обладает весомым вкладом в эту область. Работа по созданию диалектологического атласа имеет большое значение. Точно отображающие диалектологические факты

изоглоссы создают широкие возможности для изучения современного состояния языка. Отличительные черты наших диалектов и говоров преподносят основательный материал с точки зрения изучения воздействия на формирование общенародного языка племен древних аборигенов тюрков, принимавших участие в становлении нашего народа. Изучая сравнительным методом, и в историческом аспекте факты, в основном указанные на карте описательным методом, можно определить наравне с древними племенами, принимавшими участие в становлении азербайджанского языка, также пришлые племенные объединения. С этой точки зрения важным является сравнительное исследование отображенного на картах диалектического материала современных тюркских языков и древних письменных памятников, принадлежащих тюркским языкам. Обладающие такими возможностями карты и в будущем не потеряют свое значение и дадут основания для будущих исследований. Составив подобный атлас все тюркских диалектов и говоров можно определить пратюркский язык и на основе сравнения праязыков различных языковых групп изучить строение праязыка. Так как, отображающие ареал распространения всех диалектических фактов карты охватывают все составные части языка – фонетические, лексические, морфологические и синтаксические особенности. Так же на карте были учтены свойственные тюркским языкам общехарактерные факты и события, а не случайные языковые факты. Наравне с подробным изображением различных фонетических, лексических, морфологических и синтаксических особенностей групп диалектов и говоров на основе сравнения с литературным языком, атлас также содержит обладающие древними корнями архаичные элементы. С точки зрения исследования особенностей диалектов и говоров тюркских

народов диалектологический атлас азербайджанского языка является весьма ценным образцом.

В период начала составления атласа М.Ширалиев уже представил классификацию диалектов и говоров азербайджанского языка. На основе трудных исследований и обобщений профессор с географической точки зрения разделил диалекты и говоры азербайджанского языка на четыре группы – северную, южную, западную и восточную, в составе каждой из которых определил группы диалектов и говоров. Основываясь на генетический принцип, М.Ширалиев разделил общенародный азербайджанский язык на 10 групп диалектов и 5 групп говоров (смотри: Проблемы диалектного членения языка. «Вопросы диалектологии тюркских языков», том 2, Баку, 1960).

Такое разделение было так же включено в книгу «Основы азербайджанской диалектологии», которая вышла спустя два года. Определенные М.Ширалиевым диалекты состояли из Кубинского, Бакинского, Шемахинского (восточная группа), Казахского, Карабагского, Гянджинского (западная группа), Нухинского (северная группа), Нахичеванского, Ордубадского, Табризского (южная группа) диалектов. Говоры же были названы следующим образом: Муганская группа, Ленкоранские говоры, айрумский говор, Закатало-Кахский говор, Ереванский говор. На самом деле надо учитывать, что под словом «говор» подразумевается не один говор, а группа говоров. Автор сохранил такое распределение в следующем (1968) издании книги «Основы азербайджанской диалектологии» и в изданной на русском языке книге «Диалекты и говоры Азербайджанского языка» (Баку, Элм, 1983). В последнем издании в разделение были добавлены Гекчайский, Акдашский, Джебраильский переходные говоры. Одним из важных особенностей классификации диалектов и говоров является точное толкование

характерных фонетических, лексических, морфологических и синтаксических особенностей каждого диалекта и говора на основе конкретных примеров.

Ряд особенностей говоров может пересекаться между различными группами, но обобщение самых важных и типичных отличительных особенностей на основе материалов диалектов и говоров может быть оценено, как результат большого и упорного труда. Как уже было нами отмечено, диссертации, учебники, учебные пособия, бесчисленные статьи и монографии, охватывающие особенности говоров всех районов нашей республики, обусловили необходимость составления атласа диалектов и говоров азербайджанского языка. Но, несмотря на собранный богатый материал, на прямую приступить к составлению диалектологического атласа было нельзя. Наравне с созданием ясного представления диалектов и говоров азербайджанского языка, требовалась подготовка четкой программы. Исходя из подобной необходимости, М.Ширалиев и Р.Рустамов подготовили и напечатали «Программу материалов, собранных для составления диалектологического атласа азербайджанского языка» (М.Ширалиев, Р.Рустамов, Программа материалов, собранных для составления диалектологического атласа азербайджанского языка, Баку, 1958). Программа состояла из 157 вопросов, 56 из которых относились к фонетике, 47 - к грамматике, 94 - к лексике. В отличие от способа монографического исследования, в программе для составления атласа были взяты за основу не все факты языка, а особенности каждого диалекта и говора, способные расчертить изоглоссу, информирующую о способе распределения диалектических особенностей на общей территории (Вопросы лингвистической географии, Москва, 1962, с. 117). Поэтому до составления атласа М.Ширалиев подробно объяснил, какие материалы должны

быть выбраны и расставил приоритеты (М.Ш.Ширалиев, Диалектолого-гигический атлас азербайджанского языка, «Вопросы диалектологии тюркских языков», Казань, 1960, с. 53-58). Правильное составление программы являлось одним из главных факторов, обуславливающих качество подготавливаемого атласа. Из программы ясно, что в большинстве своем были выбраны факты и события, которые проявляются в тюркских языках, что открывает широкие возможности для будущего сравнительного исследования родственных языков. В лексике более важным считаются слова, обозначающие названия племен и сословий, терминологические единицы обозначающие родство, архаизмы тюркских языков древних времен, характерные фонетические переходы, закон сингармонизма в диалектах и говорах, склонения имен существительных в морфологии, аффиксы времени и местоимений, формы спряжения глаголов, вопросы по признакам словообразования, вопросы по синтаксическому порядку слов и построению предложения и в этом направлении были выбраны материалы. Эти вопросы создают широкие возможности для изучения истории языка и проведения этнических исследований. Было бы весьма сложно создать охватывающий всю территорию страны атлас без обширного опыта и творческих традиций. Поэтому, в качестве первого опыта планировалось составить атлас диалектов и говоров, входящих в Восточную группу азербайджанского языка. В дополнение к имеющемуся на руках материалу, в 235 населенных пунктах страны был повторно и с повышенным вниманием собран материал. Используя материал, собранный с 1958-го года, сотрудники отдела Азербайджанской диалектологии Института Языковедения имени Насими, опираясь на собственный опыт и эрудицию, а также на основе трудов русских, украинских, белорусских, молдавских и румынских

лингвистов еще в 1965-м году составили опытный атлас из 50 карт.

При открытии Института Языковедения одним из трех его отделений был отдел диалектологии, которым долгое время руководил академик М.Ш.Ширалиев. Это отделение своей деятельностью всегда занимала передовые позиции, в деле изучения диалектов и говоров азербайджанского языка, стояла во главе республиканской науки. В годы независимости, особенно в первой декаде XXI века, границы деятельности отделения сильно расширились, в весьма короткий срок были изданы десятки книг по диалектологическим исследованиям. В их числе следует отметить такие монументальные книги как «Мегринские наречия азербайджанского языка» А.Алиева (2003), «Чамберекские и Карвансарайские говоры азербайджанского языка» Ш.Керимова (2004), а также повторно разработанные и переизданные коллективом отдела «Диалектологический словарь азербайджанского языка» (2007), «Ирако-Туркменское наречие» (2004), «Дербентский диалект азербайджанского языка» (2009) и т.д.

Не случайно в «Распоряжении Президента Азербайджанской Республики о Государственной программе по использованию азербайджанского языка в условиях глобализации в соответствии с требованиями времени и развитию языкознания в стране» особо оцениваются диалектологические исследования и экспедиции, особо отмечается их актуальность и степень важности. Сотрудники отделения упорно трудились над составлением диалектологического атласа.

В качестве первого опыта было составлено около 50 карт. После этого с еще большим воодушевлением они приступили к изучению диалектов и говоров (1966), в более чем 500 населенных пунктах республики были собраны

диалектологические факты. Населенные пункты выбирались так, чтоб они находились на расстоянии в 12 километров друг от друга, и можно было охватить северную, южную, западную, восточную и центральную области каждого района («Диалектологический атлас азербайджанского языка», Баку, «Элм», 1990, с. 4). Повторно была пересмотрена и усовершенствована программа, в свое время составленная для создания атласа. Результатом 17-летнего плодотворного труда стали 128 карт. Но по техническим причинам часть собранного с 500 населенных пунктов материала не была охвачена этими картами – карты отображали диалектологические факты только 409 населенных пунктов. Но, несмотря на это, атлас создает полное впечатление об ареале распространения фактов диалектов и говор на территории Азербайджанской Республики. Атлас был составлен в три этапа – сбор и группирование материала, составление карт, написание пояснений к картам. Ареалы распространения диалектологических фактов на карте были обозначены цветными кружочками. В основном были использованы красный, черный и синий цвета. При открытии карты сразу замечается ареал распространения диалектологического факта. Ни одна книга не способна предоставить подобной ясной, простой и обобщенной информации. Обобщения на картах демонстрируют ареал распространения диалектологических фактов по всей территории республики. Комментарии к картам и исключения в комментариях пополняют представление об ареале распространения языковых фактов.

Материалы непосредственно для атласа собрали и сгруппировали М.Ш.Ширалиев, М.И.Исламов, К.Т.Рамазанов, Т.Б.Хамзаев, С.М.Бехбудов, А.Г.Агаев, З.А.Хасыев, Р.А.Керимов, А.И.Алиев. Карты составили М.И.Исламов, С.М.Бехбудов, А.Г.Агаев, Т.М.Ахмедов,

З.А.Хасыев, Б.М.Тагиев. Высоко оценили атлас М.А.Бородина, Р.Дж.Магеррамова, А.Х.Велиев. Изданию атласа помогли А.Алекперов, Ф.Халыгов, А.Ганбаров.

Впервые «Диалектологический атлас азербайджанского языка» был издан в 1990-м году издательством «Элм», второй раз – в 2007-м году, по распоряжению президента, в прекрасном оформлении издательством «Şərq-Qərb». «Азербайджанский Национальный атлас» включает 88 карт, которые охватывают фонетические (32 карты), морфологические (20 карт), синтаксические (4 карты) и лексические (32 карты) вопросы. В Национальный атлас не получилось включить все карты диалектологического атласа. Но включенные карты создают ясное впечатление об ареале распространения важных фактов диалектов и наречий азербайджанского языка и дают основание для широких тюркологических исследований. Диалектологические факты показывают, что становление азербайджанского языка было на основе языка тюркских племен аборигенов, проживающих на азербайджанских землях, но в процессе развития были пересечения и с языками других тюркских племен.

В ходе составления диалектологических карт для Азербайджанского Национального атласа сотрудники отдела Азербайджанской диалектологии Института Языковедения имени Насими – заведующий отдела профессор Г.Казымов, ведущие научные сотрудники З.Хасыев, К.Гулиева, научные сотрудники К.Имамгулиева, Г.Биннетова, Н.Казиева, Г.Мамедова, Ш.Мамедов внимательно изучили и сверили все карты, избранные для включения в национальный атлас, устранили все выявленные недостатки.

Доктор филологических наук, профессор
Газанфар КАЗЫМОВ
30.09.2012

ƏSƏRİN ÜÇÜNCÜ NƏŞRİNƏ DAİR BİR NEÇƏ SÖZ

«Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabı Azərbaycan dilçiliyinin XX əsrin ikinci yarısında meydana çıxan ən böyük uğurlarındandır. Bu əsər akademik M.Ş.Şirəliyevin ömür kitabıdır. M.Şirəliyev yaradıcı həyatının böyük bir hissəsini bu kitaba həsr etmişdir.

Doğrudur, Azərbaycan şivələrinin tədqiqi işinə, M.Şirəliyevin özünün qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin ortalarından başlanmışdı; professor Mirzə Kazım bəy 1839-cu ildə Qazan şəhərində nəşr etdirdiyi «Türk-tatar dilinin qrammatikası» əsərində ilk dəfə olaraq Quba dialektində, Dərbənd şivələrində indiki zaman şəkilçisinin səciyyəvi fərqli təsrifi barədə məlumat vermiş, Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrində indiki zamanın ikinci şəxs təkdə *-sən* əvəzinə *-ən*, üçüncü şəxs təkdə *-i* şəkilçisini qəbul etdiyini göstərmişdir. Lakin dialekt və şivələrimizin böyük vüsətlə tədqiqinə Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlanmışdır. Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti daxilində yazıçı Ə.Haqqverdiyevin rəhbərlik etdiyi tarix-etnoqrafiya şöbəsi dövrün görkəmli ziyalılarını dialekt və şivə faktlarının toplanması işinə cəlb etmiş, hələ 20-ci illərdə çox zəngin leksik material toplanmışdır. SSRİ EA-nın müxbir üzvü, professor N.İ.Aşmarin Azərbaycana dəvət edilmiş, topladığı materiallar əsasında 1926-cı ildə görkəmli türkoloq alimin «Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи» adlı əsəri nəşr olunmuşdur. 30 cildlik şivə sözləri lüğətinin çapı planlaşdırılmış, lakin bunlardan yalnız «A» və «B» hərflərini əhatə edən iki cild işıq üzü görmüşdür.

30-cu illərin əvvəllərindən dialekt və şivələrimizin daha çox monoqrafik tədqiqi ön plana keçmişdir. Lakin repressiyalar və sonra da Böyük Vətən müharibəsi tədqiq və araşdırmaların dayanmasına, ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir dövrdə gənc və istedadlı dialektoloq kimi yetişməkdə olan M.Şirəliyev öz yaradıcılığını Azərbaycan dialektologiyası

elminin inkişafı istiqamətinə yönəlmişdir. Müharibənin gərgin bir dövründə - 1942-ci ildə «Azərbaycan dialektologiyası» (1-ci hissə, Bakı, Azərb.SSR XMK nəşri, 1942, 71 s.) kitabını nəşr etdirmiş və həmin il «Bakı dialekti» əsəri əsasında birbaşa doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

M.Şirəliyev dialektoloji araşdırmalara 30-cu illərin sonlarında başlamışdı. 1938 – 1944-cü illər arasında Şuşa şəhəri və onun ətraf kəndlərində, Bakı kəndlərində, Naxçıvan şəhərində və Nehrəmdə, Qazax rayonu ərazisində, Gəncə və Ağdam rayonlarında olmuş və zəngin şivə materialı toplamışdır. Təbii ki, bunlar «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kimi monumental bir kitabın yazılması üçün çox az idi, qeyd edilən materiallarla Azərbaycan dialekt və şivələrinin təsnifini vermək və bütün Azərbaycan dialekt və şivələrini əhatə edən dialektoloji ümumiləşdirmələr aparmaq olmazdı. Əsərin meydana çıxması üçün materiallar toplanmasında yeni qüvvələrin də rolu az olmamışdır. 40-cı illərin sonlarında, 50-ci illərdə Azərbaycanda yeni bir dilçi nəslı yetişmişdi. Bu nəslin nümayəndələri - R.Rüstəmov, K.Ramazanov, B.İbrahimov, T.Həməzəyev, M.İslamov, A.Vəliyev, A.Hüseynov, B.Sadıqov və b. bilavasitə dialektoloji tədqiqatla məşğul idilər. Bundan əlavə, dilçiliyin daha çox başqa sahələri ilə məşğul olan Z, Tağızadə, Ə.Bağirov, Ə.Abdullayev, Ə.Əfəndizadə, A.Axundov, Ş.Sədiyev, Y.Seyidov, B.Tağıyev, M.Adilov, Q.Həsənov, A.Əbilov, A.Aslanov kimi gənc nümayəndələri də tez-tez dialekt və şivə materiallarının toplanmasına cəlb edilirdi, Azərbaycan SSR EA-ın Dil İnstitutunun (sonralar Ədəbiyyat və Dil İnstitutu) əməkdaşları tərəfindən Zaqatala, Qax, Sabirabad, Əli Bayramlı, Salyan, Puşkin (Biləsuvar), Culfa, Ordubad, Nuraşen (), Şahbuz, Naxçıvan, Ağstafa, Tovuz, Qazax, Borçalı şivələri öyrənilmişdir Azərbaycan Dövlət Universiteti və başda Ə.Dəmirçizadə olmaqla V.İ.Lenin adına API-nin dilçi alimlərinin köməyi ilə Şamaxı, Ağsu, İsmayılı, Mərəzə, Göyçay, Ağdaş, Vartaşen (Oğuz), Qutqaşen (Qəbələ), Borçalı şivələri tədqiq edilmişdir. Bunlar, demək olar ki, bütün Yuxarı Azərbaycan ərazilərini əhatə edirdi. Respublikamızın 370-dən

artıq şəhər, qəsəbə və kəndindən material toplanmışdı. Toplanmış materiallar «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kimi sanballı bir əsərin meydana çıxması üçün əsaslı zəmin yaradırdı.

«Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabı məhz Azərbaycan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi sahəsində görülmüş işlərin yekunu kimi meydana çıxdı. Əsər 1962-ci ildə Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin qıfı ilə ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi nəşr olunmuşdur. Bir sıra əlavələrlə təkrar nəşri (1968) Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

N.Y.Marrın tənqidindən sonra – 50-ci illərdə müqayisəli-tarixi metoddan istifadə üçün geniş imkanlar yaranmışdı. Bu dövrə qədər təsviri şəkildə davam etdirilən dialektoloji tədqiqat işlərində 50-ci illərdən başlayaraq müqayisəli metoda geniş yer verilir, Ona görə də əsərdə müqayisəli və tarixi-müqayisəli metodlardan da lazımi şəkildə istifadə edilmiş, Azərbaycan dilinin dialekt və şivə faktları yeri gəldikcə müasir türk dilləri və türk dillərinin qədim abidələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Kitab çap olunan ərəfədə M.Şirəliyev Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin ilkin təsnifini vermişdi. Apardığı zəhmətli araşdırma və ümumiləşdirmələr əsasında professor Azərbaycan dili dialekt və şivələrini coğrafi baxımdan dörd qrupa – şimal, cənub, şərq və qərb qruplarına ayırmış və bunların hər birinin daxilində dialekt və şivə qruplarını müəyyənənləşdirmişdir. Müəllif genetik prinsipi də əsas götürərək ümumxalq Azərbaycan dili daxilində 10 dialekt, 5 şivə qrupu olduğunu müəyyən etmişdir (bax: Проблемы диалектного членения языка. «Вопросы диалектологии тюркских языков», том 2, Baku, 1960). Bu bölgü iki il sonra nəşr olunan «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabına da daxil edilmişdir. Müəllifin müəyyənənləşdirdiyi dialektlər Quba, Bakı, Şamaxı (şərq qrupu), Qazax, Qarabağ, Gəncə (qərb qrupu), Nuxa (şimal qrupu), Naxçıvan, Ordubad, Təbriz (cənub qrupu) dialektlərindən ibarət idi. Şivələr isə *Muğan qrupu*,

Lənkəran şivələri, Ayrım şivəsi, Zaqatala – Qax şivəsi, Yerevan şivəsi adları ilə verilmişdir. Əslində, nəzərə almaq olar ki, «şivə» şəklində verilənlər bir şivədən ibarət deyil, şivə qruplarıdır. Müəllif bu bölgünü kitabın sonrakı (1968) nəşrində və rus dilində olan çapında da (1983) saxlamış, bölgüyə yalnız Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl keçid şivələrini əlavə etmişdir.

Əsərin çox mühüm keyfiyyətlərindən biri konkret nümunələr əsasında hər bir dialekt və şivə qrupuna aid səciyyəvi fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərin dəqiq şəkildə şərh edilməsidir. Doğrudur, bir sıra şivə xüsusiyyətləri müxtəlif qruplar arasında kəşifə bilir, lakin ən mühüm və tipik fərqli cəhətlərin dialekt və şivə materialları əsasında ümumiləşdirilməsi böyük zəhmətin nəticəsi kimi qiymətlidir.

Bu kitab M.Şirəliyevin 20 ildən artıq bir müddətdə apardığı tədqiq və araşdırmaların nəticəsi olub, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini bütövlükdə əhatə edir. Əsərdə ədəbi dilimizlə müqayisə əsasında dialekt və şivə qruplarına aid fərqli fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərin ətraflı şərhilə yanaşı, qədim kökləri olan arxaik elementlər də üzə çıxarılmışdır. Dialekt və şivələrimizi fərqləndirən əsas əlamətlər xalqımızın təşəkkülündə iştirak etmiş türk tayfalarının ümumxalq dilinin qollarında sabitləşmiş qədim izləridir. Əsasən təsviri şəkildə müəyyən edilmiş bu izləri tarixi aspektdə, həm də müqayisəli şəkildə araşdırmaqla Azərbaycan dilinin təşəkkülündə iştirak etmiş qədim tayfa birliklərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunun üçün şivə materialının müasir türk dilləri və türk dillərinə məxsus qədim yazılı abidələrlə müqayisəli tədqiqi vacibdir. Qeyd etməliyik ki, əsərdə bu istiqamətdə də müəyyən araşdırmalar mövcuddur. Lakin bu, dialekt və şivə materiallarının tam toplanması əsasında başlanıla bilən yeni bir mərhələnin işidir və xüsusi tədqiqat tələb edir. 60-cı illərdən sonrakı dövrdə görülən işlər nəticəsində daha çox material toplanmış və tarixi dialektologiya üçün əlverişli zəmin yaranmışdır. İndi bu sahədə ilkin əhəmiyyətli

təşəbbüslər də vardır (bax: E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı Universiteti Nəşriyyatı,1999)

M.Şirəliyev əsərdə ümumtürk leksik qatı ilə yanaşı, şivə leksikası içərisində alınmalara da diqqət yetirmişdir.

«Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabının meydana çıxdığı dövrdə filoloji aləm dialekt və şivə materiallarının toplanması və ilkin tədqiqi işinə cəlb edilmişdi. Şivələrin tədqiqi ilə bağlı namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılır, monoqrafiyalar nəşr olunur, saysız məqalələr meydana çıxırdı. M.Şirəliyev bütün gücünü bu sahəyə sərf etməklə böyük dialektoloji məktəb yaratmışdır. Onun bu əsəri türk xalqları dillərinə məxsus dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli bir nümunədir. N.K.Dmitriyev göstərirdi ki, professor M.Şirəliyevin və onun şagirdlərinin işi təkcə Moskva və Leninqradda deyil, Çuvaşiyada, Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Yakutiya, Qazaxıstanda da məlumdur. Hələ öz dialektlərinin öyrənilməsini genişləndirə bilməmiş bu respublikalarda Azərbaycan dialektoloqlarının işi nümunə sayılır. N.K.Dmitriyev yazırdı: «M.Ş.Şirəliyevi tam əsasla Azərbaycan dialektologiyasının müasir elmin səviyyəsində duran banisi adlandırmaq olar» (M.Ş.Şirəliyev. Biblioqrafiya, Bakı, 1969, s.21)

M.Şirəliyevin rəhbərliyi ilə türkologiya aləmində ilk nümunə kimi Azərbaycan dialekt və şivələrinin çox nəfis və qiymətli atlası yaradılmışdır.

M.Şirəliyevin «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitab yenə bizim stolüstü kitabımız olaraq qalır.

Prezident fərmanı əsasında əsər yeni əlifba ilə çap olunarkən bir daha nəzərdən keçirilmiş, texniki qüsurları aradan qaldırılmışdır. Böyük zəhmət və istedadın nəticəsi kimi yaranmış bu əsərin hələ uzun müddət zəngin bir mənbə kimi Azərbaycan dilçilik elminə xidmət edəcəyi şübhəsizdir.

13.02.2005

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ İNKİŞAFI

Açar sözlər: monoqrafik tədqiqat, dialekt və şivələr, Azərbaycan dialektologiyası, dil xüsusiyyətləri, dialektoloji atlas, ekspedisiyalar

Ключевые слова: монографическое исследование, диалекты и говоры, Азербайджанская диалектология, лексическое особенности.

Key words: monographic investigation, dialect and subdialect, Azerbaijan dialectology, lexical features, dialectological atlas

Bu gün ədəbi dilinin varlığı ilə “öyünən” hər bir xalqın dil öz mövcudluğu ilə dialektə “bərclü” sayılır. Dialektlər dilin ən saf və etibarlı mənbəyidir. Vaxtilə L.V.Şerba yazırdı ki, hər hansı bir ədəbi dili dialekt əsasında məhrum etmək, Anteyin ayağını torpaqdan ayırmaq kimidir.

Azərbaycan Respublikasında dialektologiya elminin “təməl daşları” XX əsrin 20-ci illərində qoyulmuşdur. Keçmiş SSRİ-nin yaranması nəticəsində qurulan SSRİ Elmlər Akademiyası o zamankı dövlət siyasəti ilə öz milli ucqarlarını da diqqətindən yayındırmırdı. Bu siyasətin nəticəsi olaraq professor N.İ.Aşmarin Azərbaycan şivələrini öyrənmək məqsədi ilə Azərbaycana ezam olunur. O, keçmiş Nuxa (indiki Şəki) şəhəri əsas olmaqla onun ətraf kəndlərini də əhatə edən “Общий обзор народно́й говоро́в гор. Нухи” adlı əsərini 1926-cı ildə çap etdirir. Sonralar bu tədqiqatların davamı kimi 3 cilddən ibarət olan “Azərbaycan xalq şivələri lüğəti” (1930-1931) adlı sözlük nəşr edilir. Beləliklə, dialektologiya elmində həm monoqrafik, həm də müqayisəli-tutuşdurma metodu istiqamətində araşdırmalara start verilir. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətin tapşırığı ilə N.İ.Aşmarinin hazırladığı proqram və göstərişlər əsasında başqa şivələrin də öyrənilməsi

başlanır. Bu məsul vəzifə o zaman görkəmli türkoq B.Çobanzadəyə həvalə olunur. Onun 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “Türk-tatar dialektologiyası” əsəri Azərbaycan dilçiliyində bu sahəyə həsr olunmuş illərdən biri sayılır. Müəllif bu əsərdə türk dillərinin dialektlərini müqayisəli planda tədqiq edir. O həm də ilk dəfə olaraq dialekt və dialektologiya, türk dialektologiyası elminin tarixi, türk dillərinin qarşılıqlı münasibəti məsələlərini xüsusi araşdıraraq türk-tatar şivələrini qeyd etmiş və bu sahəyə aid əsas tədqiqatları işıqlandırmışdır. O zamana qədər Azərbaycan şivələri tam öyrənilmədiyindən müəllif türk dillərini bütöv şəkildə götürmüşdür.

Dialektologiyanın bir elm kimi sistemli inkişafı Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1945-ci ilin martın 27-də təsis edilməsindən sonra başlayır. Eyni vaxtda yaranan İctimai Elmlər bölməsində 4 elmi-tədqiqat İnstitutundan biri kimi Dilçilik İnstitutu mayın 21-də təsis olunur.

Azərbaycan xalqının tarixində qaranlıq səhifə kimi qalan 37-ci il represiya qurbanları içərisində özü və əsərləri məhvi olmuş dilçi alimlər X.S.Xocayev, V.Xulufu, C.Hacıbəyli və başqalarının da dialektoloji tədqiqatları olmuşdur.

Dialektologiya elminin Azərbaycanda tədqiqat tarixini geniş sferada götürdükdə iki dövrə bölmək olar: 1. Sovet dövrü tədqiqatları. 2. Müstəqilliyin yenidən bərpası dövrü tədqiqatları. Daha geniş əhatədə isə bu bölgünü xırdalamaq mümkündür. Məsələn: 1. Böyük Vətən müharibəsi dövrünə qədərki tədqiqatlar. 2. Böyük Vətən müharibəsi dövründəki tədqiqatlar. 3. Milli Akademiyanın təşkili və dinc quruculuq dövründəki tədqiqatlar və s.

Azərbaycan dialektologiyası öz tədqiqatlarına dialekt və şivələrin monoqrafik şəkildə öyrənilməsi ilə başlamışdır. Bu iş iki yolla getmişdir: 1. ekspedisiya yolu ilə 2. fərdi öyrənmə - tədqiqat yolu ilə

SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının təşkil etdiyi ekspedisiyalar 1933-cü ildə Şamaxı, 1934-cü ildə

Quba dialektlərini, 1985-ci ildə isə Zaqatala və Qax şivələrini araşdırmışdır. Akademiya nəzdində Dilçilik İnstitutu isə 1945-ci ildə də Zaqatala-Qax, 1946-cı ildə Sabirabad, 1947-ci ildə Əli Bayramlı, 1951-ci ildə indiki Şərur, 1953-cü ildə Şahbuz, 1958-ci ildə Ağstafa rayonlarına dialektoloji ekspedisiyalar təşkil etmişdir. Bu işdə M.Şirəliyevin rəhbərliyi ilə R.Rüstəmov, K.Ramazanov, B.İbrahimov, T.Həmzəyev, R.Süleymanov, M.İslamov, R.Kərimov, A.Vəliyev, E.Əlibəyzadə və başqa dilçilər iştirak etmişlər.

Azərbaycan diləklərinin monoqrafik tədqiqatında ekspedisiyaların uğurlu nəticəsi kimi dialektlərin fərdi tədqiqatı da həyata keçirilmişdir. Bu sahəyə ilk dəfə olaraq M.Şirəliyev 1941-ci ildə “Bakı dialekti” adlı namizədlik dissertasiyası ilə möhür vurmuşdur. Elmi Şura əsərin böyük əhəmiyyətini yüksək qiymətə layiq bilərək müəllifə birbaşa filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi vermişdir. Keçmiş SSRİ məkanındakı türkdilli respublikalarda bu hadisə geniş rezonans doğurmuşdur. 1942-ci ildə isə alimin iki hissədən ibarət yazdığı “Azərbaycan dialektologiyası” əsərinin birinci hissəsi nəşr olunmuşdur. Tədqiqatın “Qazax dialekti haqqında ümumi obzor” adı altında olan ikinci hissəsi isə 1943-cü ildə çapdan çıxmışdır. Beləliklə, Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində dialektlərin həm monoqrafik öyrənilməsi davam etmiş, həm də dialektoloji lüğətin tərtib prinsiplərini əhatə edən vəsait çap olunmuşdur. Bu xüsusi proqram əsasında toplanan materiallar üzərində şöbə əməkdaşları tərəfindən yazılmış “Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri” 1955-ci ildə, “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələri” 1962-ci ildə, “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri” 1967-ci ildə, Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” 1964-cü ildə çap edilmişdir.

Dialektoloji ekspedisiyalar və monoqrafik tədqiqat işləri Azərbaycan dialekt və şivələrinin dialektoloji atlasını hazırlamaq zərurətini ortaya qoymuşdur. Keçmiş SSRİ tərkibindəki türkdilli respublikalar içərisində ilk təşəbbüs

göstərən və onu uğurla başa vuran Azərbaycan dialektoloqları olmuşdur. Dialektoloji atlas Azərbaycan dilinə məxsus dialekt faktlarının real mənzərəsini tam və dolğun şəkildə əks etdirən qiymətli bir tədqiqat işidir. Atlas nəinki dilçilər üçün, eyni zamanda tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, redionşünaslıq, türkologiya və s. elmlər üçün əvəzsiz istinad mənbəyidir.

Ümumi götürdükdə 40-50-ci illər ərzində dilçilik sahəsindəki elmi işlər birmənalı şəkildə dialektoloji araşdırmalardan ibarət olmuşdur. Namizədlik dissertasiyaları ayrı-ayrı rayon şivələrinə və dialektlərə həsr olunmuşdur. M.Şirəliyevin 1941-ci ildə yazdığı “Bakı dialekti” dissertasiyasından sonra 1947-49-cü illərdə R.Rüstəmov Quba dialektini, B.İbrahimov Mərəzə rayonu şivələrini, İ.Hacıyev İsmayılı rayonu şivələrini, 1949-50-cü illərdə A.Vəliyev Abşeron yarımadasının qərb şivələrini, A.Hüseynov indiki Oğuz rayon şivələrini, K.Ramazanov Salyan rayon şivələrini, T.Həmzəyev Ordubad rayon şivələrini, İ.Məmmədov indiki Füzuli rayon şivələrini, H.Cəfərov Tovuz rayon şivələrini, 1955-56-cı illərdə M.İslamov Nuxa (indiki Şəki) dialektini dissertasiya işi səviyyəsində tədqiq etmişlər.

Bu səpkidə gedən elmi işlərin yekunu kimi, nəhayət, 1962-ci ildə M.Ş.Şirəliyev özünün “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı əsərini çap etdirir. Bu qiymətli əsər Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsini ilk dəfə olaraq ortaya qoymala sonrakı elmi işlərə həm də istiqamət verdi. Nəticədə 1962-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, 1967-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri (I cild) kitablarında səriştəli tədqiqat göz qabağındadır. Təsadüfi deyildir ki, dialektologiya bu gün də həmin yolu davam etdirir.

Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsi işi həm də respublikadan kənarında yaşayan azərbaycanlıların dili üzərində də ardıcıl şəkildə aparılmışdır. Əslində bu işin əsası ötən əsrin 50-ci illərindən başlamışdır. Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan,

Cənubi Azərbaycan, İraq ərazisindəki Azərbaycan şivələri monoqrafik tədqiqata cəlb olunmuşdur. 1958-ci ildə Z.Vəliyev Basarkeçər rayonu, 1966-cı ildə Q.Bağirov Qarakilsə rayonu, 1972-ci ildə Ş.Kərimov Çənbərək və Karvansaray rayonu, 1988-ci ildə T.Babayev Zəngibasar rayonu şivələrini və s. Qərbi Azərbaycan ərazisində öyrənmişlər. Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın şivə xüsusiyyətləri də qismən öyrənilmişdir. 1955-ci ildə V.Canqidze “Azərbaycan dilinin Dmanisi (Başkeçid) şivələrinin xüsusiyyətləri”ni, 1973-cü ildə M.Çobanov “Gürcüstan SSR Bolnisi rayonunun Azərbaycan şivələrinin leksikası”nı, 1989-cu ildə M.Məmmədov Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti”ni dissertasiya kimi müdafiə etmişlər.

Azərbaycan dialektologiyası şöbəsi vətəndən kənarında yaşayan həmvətənlərinin dil xüsusiyyətlərinə həsr etdiyi monoqrafiyaları da çap etdirmişdir. “İraq-türkmən ləhcəsi” (2004) və “Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti” (2009) kitabları şöbə əməkdaşlarının kollektiv əməyinin nəticəsidir.

Akademik M.Ş.Şirəliyevin 1991-ci ildə vəfatından sonra bu sahəyə professor M.İslamov rəhbərlik etmişdir. Məlum 90-cı illər keçmiş ittifaq respublikalarla elmi əlaqələrin “soyuması” ilə xarakterizə olunur. Lakin milli müstəqilliyimizin yenidən bərpası bu sahədəki aparılan işləri yenidən canlandırırmışdır. Tədqiqat işlərinə yeni yanaşma tərzini bu dövrü xarakterizə edir. “Azərbaycan dilinin qıpçaq qrupu dialekt və şivələri” (1990), “Azərbaycan dilinin Yuxarı Qarabağ şivələri” (1995), “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin antologiyası” (1996) və s. kimi qiymətli əsərlər öz çapını gözləyir.

2000-ci ildən etibarən Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsinə etnolinqvistik aspektdən yanaşma meyli güclənmişdir. Belə ki, son illərdə şöbənin plan işlərinin mövzusu və tədqiqat istiqamətində yeni metodların tədqiqi həyata keçirilir. Azərbaycan dialekt və şivələrinin öyrənilməsində ilk növbədə tarixi-müqayisəli metod əsas

götürülür. Tarixi-dialektoloji metodunun tətbiqi də dil tarixi məsələlərinə bir aydınlıq gətirməyə xidmət edir. Bu istiqamətdə yazılmış ilk monoqrafiya və müdafiə edilmiş dissertasiya “Nəsimi dilinin dialekt leksikası”dır (Q.Məmmədova). Əsər ilk konkret tekstoloji tədqiqat olmaqla İ.Nəsiminin simasında XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin əsasında dayanan Nəsimi dilinin şivə xüsusiyyətlərini təyin etməklə, həm də koyne faktını ortaya çıxarmağa müvəffəq olmuşdur. Məlum olduğu kimi, hər bir ədəbi dil canlı xalq danışığı dilindən seçmə və əvəzetmə yolu ilə yaranan, normaya salınan “süni” dildir. Azərbaycan ədəbi dili də dialekt əsasına malikdir. Norma məsələsi üzərində də şöbədə dissertasiya yerinə yetirilmişdir. N.Qaziyevanın yazdığı “Azərbaycan ədəbi dilinin normalaşmasında dialektlərin rolu” dissertasiyası bu aktual məsələyə həsr olunmuş yeni tədqiqat işi kimi qiymətlidir.

Müstəqilliyin yenidən bərpası dövründə Azərbaycanın cənub şivələri də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Şöbə əməkdaşları G.Binnətovanın “Azərbaycan dilinin Lerik rayon şivələri” (2006) və Ş.Məmmədovun “Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri” (2007) monoqrafiyaları buna nümunədir.

Ümumi götürüldükdə 2001-2012-ci illər ərzində şöbədə “Azərbaycan dialektologiyası” seriyasından prof. Q. Kazımovun rəhbərliyi ilə 13 kitab çap olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, şöbə əməkdaşlarının tədqiqatları dilçiliyin digər sahələrinə də nüfuz etmişdir. Məsələn, şöbənin aparıcı elmi işçisi Z.Xasiyevin “Tovuzun toponim dünyası (2010) əsəri” toponomik tədqiqatlara dialektoloji yanaşma istiqamətindədir.

Dialektologiya şöbəsində dilçiliyin bu qədim sahəsinin praktik istiqaməti də daim diqqət mərkəzindədir. Hələ əsası ötən əsrin 30-cu illərində qoyulmuş dialektoloji lüğətlərin hazırlanması işi bu gün də uğurla davam etdirilir. Belə ki, hələ 1999-2003-cü illərdə şöbə əməkdaşlarının hazırladıkları “Azərbaycan dialektoloji lüğəti” adı altında 2 cildə Ankarada çapdan çıxmışdır.

Son 10 il ərzində şöbənin əməkdaşı S.Behbudovun iki lüğəti nəşr olunmuşdur: 2003-cü ildə “Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti” və 2011-ci ildə “Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti”. Bu sahəyə həm də, “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”nin şöbə əməkdaşları tərəfindən yenidən hazırlanmış nəşrini də əlavə etmək vacibdir. Yeri gəlmişkən, bu əsər və M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” monoqrafiyaları Respublika prezidentinin xüsusi sərəncamı əsasında yenidən nəşr edilmişdir (2008).

Hələ tərtib proqramı 1958-ci ildə hazırlanmış dialektoloji atlasın ərsəyə gəlməsi uzun illəri və böyük zəhməti unutturdu. 1990-cı ildə 128 xəritədən ibarət “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” nəşr olundu. Tədqiqatın təkrar və yenidən işlənmiş variantı 2010-cu ildə ərsəyə gəldi.

Hal-hazırda şöbədə şöbə əməkdaşlarının kollektiv əməyi olan “Azərbaycan dilinin Qarabağ dialekti” monoqrafiyası çapa hazırlanır. Alimlərin elmi yaradıcılığı dilçiliyin bu qədim sahəsinə yenilik gətirməkdə davam edir. Əməkdaşların istər respublikada, istərsə də xaricdəki elmi konfrans və simpoziumlarda iştirakı qurur doğurur. Türkiyədə, Polşada, Macarıstanda, Rusiyada Azərbaycan dialektologiya elminin nailiyyətləri təmsil olunur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik M.Kərimov ötən ilin hesabatında şöbənin fəaliyyətini müsbət qiymətləndirmişdir. 2012-ci il 23 may tarixli Respublika prezidentinin Azərbaycan dilinin “Qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair “Dövlət proqramı” haqqında 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamında Azərbaycanda dialektologiya elminin aktuallığı bir daha vurğulanır. Bu da şöbə əməkdaşları qarşısında yeni perspektivlər açmağa imkan yaradır. Dialektologiya şöbəsinin bu sərəncamdan irəli gələn təklifləri rəhbərliyə təqdim olunmuşdur. Burada yeni ekspedisiyalardan

başlamış yeni istiqamətli monoqrafik tədqiqatlara qədər bir çox məsələlər əhatə olunmuşdur. Çünki qeyri-mədəni irsin ən kamil nümunəsi olan dialekt və şivələrin qorunması və öyrənilməsi əsl vətəndaşlıq işidir

DİALEKTOLOQLAR

M.Ş.ŞİRƏLİYEV

Məmmədağa Şirəli oğlu Şirəliyev 1909-cu il sentyabr ayının 13-də Şamaxı şəhərində qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. 1927-ci ildə Bakı şəhərində 18 nömrəli 2-ci dərəcəli orta məktəbi bitirib, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinin dilçilik şöbəsinə daxil olmuşdur. Universiteti bitirib iki il müəllim işlədikdən sonra 1933-cü ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda dilçilik ixtisası üzrə aspiranturaya daxil olmuşdur. 1941-ci ildə «Bakı dialekti» əsərinə görə M.Şirəliyevə birbaşa filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verilmişdir. 1945-ci ildə EA-nın müxbir üzvü, 1962-ci ildə akademik seçilmişdir. Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatıdır. Uzun müddət Nəsimi adına Dilçilik institutunun direktoru, 1968-1969-cu illərdə ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi vəzifəsində çalışmışdır.

M.Ş.Şirəliyev SSRİ-nin müxtəlif respublikalarında və xaricdə çap olunmuş yüzlərlə elmi əsərin müəllifidir. «Azərbaycan dialektologiyası», «Bakı dialekti», «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kimi məşhur əsərlərin müəllifidir. Onun M.Hüseynzadə ilə (sonralar həm də Q.Kazımovla) birlikdə yazmış olduğu «Azərbaycan dili» dərsliyi 60 ilə yaxın bir müddətdə Azərbaycan məktəblərinə xidmət etmişdir.

M.Ş.Şirəliyevin Azərbaycan dialektologiya elminin inkişafında böyük xidmətləri vardır. Onun rəhbərliyi ilə böyük

bir dialektoloqlar nəsli yetişmişdir. «Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası» bilavasitə onun zəhməti və rəhbərliyi ilə meydana çıxmışdır. M.Şirəliyevin Azərbaycan dialektologiya elminin inkişafı sahəsində gördüyü işlər başqa türk xalqlarının alimləri üçün də nümunə sayılır. Dilçi kadrların yetişməsində onun böyük əməyi vardır.

M.Ş.Şirəliyev 1991-ci ildə vəfat etmişdir.

Əsas əsərləri:

1. M.Ş.Şirəliyev – Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
2. M.Ş.Şirəliyev – Bakı dialekti, Bakı, 1949.

R.RÜSTƏMOV

Rəsul Əliabbas oğlu Rüstəmov 1914-cü ildə Bakı şəhərində dəmirçi ailəsində anadan olmuşdur. 1923-cü ildə 1-ci dərəcəli məktəbə daxil olmuş, 1928-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 1928-1930-cu illərdə yeddiillik məktəbdə, 1930-1932-ci illərdə isə Mərkəzi Bakı Beynəlmiləl Pedaqoji texnikumunda təhsil almışdır.

1932-1937-ci illərdə Bakının müxtəlif orta məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləmiş, 1937-1941-ci illərdə V.İ.Lenin adına API-də təhsil almışdır. Dördüncü kursda oxuyarkən (1941) ordu sıralarına çağırılmış, orduda olduğu dövrdə S.M.Kirov adına ADU-da təhsilini davam etdirmiş, 1945-ci ildə ADU-nu bitirmişdir.

R.Ə.Rüstəmov 1946-1948-ci illərdə S.M.Kirov adına ADU-nun aspirantı olmuş, 1948-xi ildə «Quba dialekti» mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

R.Ə.Rüstəmov 1948-1951-ci illərdə universitetin şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı olmuş, 1951-1952-ci illərdə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsinin müdiri, 1952-1960-cı illərdə isə direktorun elmi işlər üzrə müavini işləmişdir. R.Ə.Rüstəmov

1960-cı ildən ömrünün sonuna qədər Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda dialektologiya şöbəsinə rəhbərlik etmişdir.

Zəhmətkeş alim, dəqiq dilçi R.Ə.Rüstəmov 1964-cü ildə «Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 40-dan artıq elmi əsərin müəllifidir. «Quba dialekti», «Azərbaycan dili dialekt və şivələrində felin arzu və lazım şəkilləri», «Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel» kimi qiymətli kitabları çap olunmuşdur.

R.Ə.Rüstəmov 1966-cı ildə vəfat etmişdir.

Əsas əsərləri:

1. M.İ.İslamov. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, EA-nın nəşri, 1968.
2. M.İ.İslamov. Türk dillərində əvəzliliklər, Bakı, "Elm", 1986.

M.İ.İSLAMOV

Муса Иса оьлу Исламов 1925-ъи илдя Шякинин Баш Эюйнцк кяндия анадан олмушдур. Ибтидаи тяцсилини щямин кянддя, орта тяцсилини ися Шяки щящяриндяки 11 нюмряли орта мяктябдя алмышдыр. 1944-ъц илдя Азярбайъан Дювлят Университетинин филолоэийа факцлтясяния дахил олмуш, 1949-бу илдя университети битирмишдир.

M.И.Исламов 1954-cü ildə Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əyani aspiranturasına qəbul olunmuş, 1961-ci ildə "Nuxa dialekti" mövzusunda namizədlik,

1973-cü ildə "Türk dillərində əvəzliliklər" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Musa İslamov 100-dən çox elmi məqalənin və bir sıra monoqrafiyanın müəllifidir. Дилчи кадрларын йетишмясиндя мцщцм ролу олмушдур. М.İslamovun redaktorluğu və iştirakı ilə "Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası" və ikicildlik "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti" çap olunmuşdur.

M.İslamov otuz ildən artıq İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin müdiri olmuş, Azərbaycan dialektologiyasının müxtəlif problemləri üzrə dəyərli tədqiqat işləri aparmışdır.

M.İ.İslamov 2000-ci ildə vəfat etmişdir.

Əsas əsərləri:

3. M.İ.İslamov. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, EA-nın nəşri, 1968.
4. M.İ.İslamov. Türk dillərində əvəzliliklər, Bakı, "Elm", 1986.

A.H.VƏLİYEV

Abdulla Hüseyn oğlu Vəliyev 1910-cu ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1927-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərq fakültəsinin lisaniiyyət şöbəsinə daxil olmuş, 1931-ci ildə universiteti dil və ədəbiyyat ixtisası üzrə bitirmişdir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəllim və xarici dillər fakültəsinin dekanı olmuşdur. 1942-ci ildə ordu sıralarında qulluq etmiş, 1943-cü idə Azərbaycan Dövlət Universitetində müəllim vəzifəsində işləmişdir. 1952-ci ildə «Abşeron yarımadasının qərb rayonu şivələri» mövzusunda

namizədlik, 1975-ci ildə «Azərbaycan dilində keçid şivələri» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1943-1948-ci illərdə EA nəşriyyatının direktoru olmuşdur. Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunda elmi katib, institutun lüğət, sonra isə dialektologiya şöbəsində baş müəllim, «Voprosı dialektologii» Ümumittifaq jurnalının məsul katibi vəzifəsində çalışmışdır.

Azərbaycan dilinin keçid şivələrinin tədqiqi sahəsində A.H.Vəliyevin xüsusi xidməti vardır.

A.H.Vəliyev 1986-cı ildə vəfat etmişdir.

B.B.ƏHMƏDOV

Bayram Baxşəli oğlu Əhmədov 28 aprel 1935-ci ildə Ağdaş rayonunun Pirəkə kəndində anadan olmuşdur. 1942-1949-cu illərdə Pirəkə kənd yeddiillik məktəbində oxumuş, 1949-1953-cü illərdə Ağdaş pedməktəbində təhsil almışdır. 1959-cu ildə V.İ.Lenin adına API-nin tarix-filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1962-1966-cı illərdə ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının aspirantı (qiyabi) olmuş, 1967-ci ildə «Azərbaycan dilinin Mingəçevir ətrafı şivələri» mövzusunda namizədlik, 1992-ci ildə «Azərbaycan dili dialekt və şivələrində söz yaradıcılığı (tarixi tədqiqat)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1994-cü ildə professor elmi adı almışdır. 1970-1993-cü illərdə ADPU-nun dosenti olmuş, sonra bir qədər Azərbaycan Tibb Universitetində işləmiş, 1998-ci ildən ömrünün sonuna qədər Bakı Dövlət Universitetində işləmişdir.

B.Əhmədov xeyli kitabın, 80-ə qədər elmi məqalənin müəllifidir. Fonetika, leksikologiya və dialektologiya sahəsində tədqiqat aparmışdır.

B.B.Əhmədov 2012-ci ildə vəfat etmişdir.

Əsas əsərləri:

B.Bayramov. Azərbaycan dilinin şivələrində söz yaradıcılığı, Bakı, APU, 1987.

A.Ə.HÜSEYNOV

Azər Əliş oğlu Hüseynov 1922-ci il avqust ayının 8-də Xankəndi şəhərində anadan olmuşdur.1936-1939-cu illərdə Şuşa şəhərində M.Əzizbəyov adına pedaqoji texnikumda, sonra isə Şuşa ikiillik mMüəllimlər İnstitutunda oxumuş, 1945-ci ildə V.İ.Lenin adına APİ-nin dil və ədəbiyyat fakültəsinin 3-cü kursuna daxil olmuşdur. Sonra APİ-nin aspirantı olmuş, «Vartaşen rayonu şivələri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (1952). 1948-ci ildən hal-hazıra kimi APİ-də (indiki ADPU) işləyir. Onun «Azərbaycan dialektologiyası» (1958) adlı kitabı və Şimal-Şərq şivələrinin tədqiqinə həsr olunmuş məqalələri vardır.

B.M.İBRAHİMOV

Bilal Mustafazadə İbrahimov 1912-ci il mayın 2-də Şamaxı uyezdirinin Çarhan kəndində anadan olmuşdur. 1928-ci ildə kənd məktəbini, 1939-cu ildə V.İ.Lenin adına APİ-nin dil və ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Dil İnstitutunun aspiranturasına qəbul olunmuş,1949-cu ildə «Mərəzə rayonu şivələri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Uzun müddət APİ-nin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti vəzifəsində işləmişdir.

«Naxçıvan dialektinin bəzi lüğəvi xüsusiyyətləri», «Azərbaycan dilinin Mərəzə şivələri» adlı kitabları vardır.

B.M.İbrahimov 1977 –ci ildə vəfat etmişdir.

K.T.RAMAZANOV

Kamil Tağı oğlu Ramazanov 1913-cü il noyabr ayının 7-də Bakıda anadan olmuşdur. Bakı şəhər 37 nömrəli yeddiillik məktəbi bitirdikdən sonra 1929-1932-ci illərdə Bakı Mərkəzi pedaqoji Texnikumunda oxumuşdur. 1940-cı ildə M.VF.Axundov adına Azərbaycan dövlət Müəllimlər İnstitutunu bitirmişdir. 1941-ci ildə Azərbaycan Dövlət Qiyabi Pedaqoji institutuna daxil olmuş, 1946-cı ildə həmin institutu bitirmişdir. 1945-ci ildən Dil İnstitutunda işləməyə başlamış, 1956-cı ildə «Azərbaycan dilinin Salyan dialekti» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. «Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri», «Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri» monoqrafik tədqiqat əsərlərinin müəlliflərindəndir.

K.T.Ramazanov 1993-cü ildə vəfat etmişdir.

T.B.HƏMZƏYEV

Teyyub Behbud oğlu Həməzəyev 1916-cı ildə Göyçay rayonunun Bıdır kəndində anadan olmuşdur. 1933-1934-cü tədris ilində orta məktəbi, 1948-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1950-ci ildə EA-nın Dil İnstitutunda aspiranturaya daxil olmuş, 1960-cı ildə «Ordubad dialekti» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. «Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri» monoqrafiyasının müəlliflərindəndir. Ömrünün sonlarında M.F.Axundov adına APDİ-də işləmişdir.

Ə.K.CƏFƏROV

Əli Kamil oğlu Cəfərov 1918-ci ildə Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndində anadan olmuşdur. 1939-cu ildə Daş Salahlı kənd orta məktəbini, 1944-cü ildə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini

bitirmişdir. Bir sıra ali məktəblərdə, ömrünün sonlarında isə H.Zərdabi adına Kirovabad Dövlət Pedaqoji İnstitutunda dosent vəzifəsində işləmişdir.

Ə.Cəfərov 1962-ci ildə «Azərbaycan dilinin Qazax dialekti» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

B.P.SADIQOV

Buta Pənah oğlu Sadıqov 1929-cu ildə Gədəbəy rayonunun Fərzalı kəndində anadan olmuşdur. İsalı və Çayrəsullu kənd məktəblərində oxumuş, orta məktəbi Bakı şəhərinin 132 nömrəli məktəbində bitirmişdir. V.İ.Lenin adına API-nin dil və ədəbiyyat fakültəsini qurtarmışdır (1951. 1967-ci ildən hal-hazıra kimi N.Tusi adına ADPU-da işləyir.

B.Sadıqov 1964-cü ildə «Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

S.M.MOLLAZADƏ

Səyyarə Məmməd qızı Mollazadə 1933-cü ildə Qax rayonunun İlisu kəndində anadan olmuşdur. 1949-cu ildə Bakının 132 nömrəli orta məktəbini, 1954-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. V.İ.Lenin adına API-nin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının aspirantı olmuş, «Azərbaycan dilinin Qax rayonu şivələri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

S.Mollazadə uzun müddət N.Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda Azərbaycan və rus dilləri kafedralarına rəhbərlik etmişdir.

S.M.BEHBUDOV

Sefi Maxış oğlu Behbudov 1933-cü ildə Cəbrayıl rayonunun Maralyan kəndində anadan olmuşdur. Cəbrayıl M.Qorki adına orta məktəbi bitirmişdir. 1956-cı ildə S.M.-Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini qurtarmışdır. 1960-cı ildə Azərbaycan SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun aspirantı olmuş, 1966-cı ildə «Azərbaycan dilinin Zəngilanq şivəsi» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. «Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti» (2011) adlı kitabı vardır. Azərbaycan dili dialektoloji atlasının meydana çıxmasında böyük əməyi vardır. Bir sıra elmi məqalələrin müəllifidir.

S.M.Behbudov 2011-ci ilin 7 martında vəfat etmişdir.

M.M.CƏFƏRZADƏ

Məmməd Məmməd oğlu Cəfərzadə 1925-ci ildə Şamaxı rayonunda anadan olmuşdur. 1960-cı ildə V.İ.Lenin adına API-nin qiyabi dil və ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. M.Cəfərzadə 1969-cu ildə «Azərbaycan dilinin İmişli rayonu şivələri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası, sonralar «Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin sintaksisi» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

«Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi» (1990) adlı əsəri vardır.

M.Cəfərzadə 1999-cu ildə vəfat etmişdir.

Q.Ə.BAĞİROV

Quşdan Əmikişi oğlu Bağirov 1933-cü il may ayının 25-də Naxçıvan MSSR Şahbuz rayonu Kükü kəndində anadan olmuşdur. 1950-ci ildə Kənd Şahbuz orta məktəbini, 1952-ci ildə Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. 1960-cı ildə V.İ.Lenin adına API-nin tarix-filologiya fakültəsini qurtarmışdır. 1967-ci ildə «Ermənistan SSR Sisyan rayonu şivələri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Sonralar Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr dili üzərində tədqiqat aparmış, doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.Q.Bağirov 1994-cü ildə vəfat etmişdir.

Z.Ə.XASİYEV

Xasıyev Zirəddin Əsgər oğlu 1936-cı ilin dekabr ayının 29-da Tovuz rayonunun Düzqırıxlı kəndində qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. 1955-ci ildə orta məktəbi bitirib Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə qəbul edilmişdir. 1960-cı ildə təhsilini başa vurub əvvəl Kürdəmirdə (1960-1963), sonra isə Tovuzda (1964-1967) dil-ədəbiyyat müəllimi işləmişdir.

1967-ci ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dialektologiya şöbəsində elmi işçi vəzifəsində çalışır. 1976-cı ildə «Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri» mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1981-ci ildə AMEA Rəyasət Heyətinin sərəncamı ilə Gəncə şəhərində təşkil olunmuş Elmi Mərkəzinin ictimai elmlər bölməsinə rəhbər təyin edilmişdir. 1995-ci ilə qədər həmin vəzifədə çalışaraq Gəncənin maddi mədəniyyətinə aid zəngin material toplayıb 36 məqalə yazıb qəzet və jurnallarda çap etdirmişdir.

Hazırda Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində aparıcı elmi işçi vəzifəsində işləyir «Azərbaycan dilinin

dialektoloji atlası» (1991), «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» (1999, 2007), «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti» (2009) şərikli yazılmış elmi-tədqiqat əsərlərinin müəlliflərindən biridir. Bundan əlavə onun «Tovuzun toponim dünyası» (1997, 2010, 2011), «Gəncəbasarda heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti» (2000) və «Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri» elmi-tədqiqat əsərləri çap olunmuşdur. İndiyə qədər 53 elmi, publisistik məqalə və tezisləri dövrü mətbuatda çap olunmuşdur.

K.H.İMAMQULİYEVA

Kifayət Həmzə qızı İmamquliyeva 1958-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1965-1975-ci illərdə Naxçıvan şəhər 9 saylı orta məktəbdə, 1976-1980-ci illərdə isə Naxçıvan Dövlət İnstitutunun filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1984-1987-ci illərdə AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əyani aspirantı olmuş, 1992-ci ildə “Azərbaycan dilinin Şərur şivələri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. K.İmamquliyeva tarixi-dialektoloji istiqamətdə araşdırmalar aparmış, müxtəlif elmi konfranslarda çıxış etmişdir. K.İmamquliyeva “İraq-türman ləhcəsi“ (Bakı, Elm, 2004) adlı monoqrafiyanın” və 2007-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”nin həmmüəlliflərindən biridir. K.İmamquliyeva “Azərbaycan ədəbi dilinin norması (fonetik və fonoloji aspektdə)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir.

K.İmamquliyeva hal-hazırda Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində böyük elmi işçi vəzifəsində çalışır.

G.K.BİNNƏTOVA

Binnətova Güntəkin Komunar qızı 1969-cu ildə Lerik rayonunun Züvüç kəndində anadan olmuşdur. 1976-1986-cı illərdə Sabirabad rayonunun Şıxsalahlı kənd orta məktəbində, 1989-1994-cü illərdə isə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1996-1999-cu illərdə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əyani aspirantı olmuş, 2002-ci ildə “Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. G.Binnətova tarixi dialektoloji istiqamətdə araşdırmalar aparmış, müxtəlif elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir. O, 20-dən artıq elmi məqalənin, eyni zamanda “Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri“ adlı monoqrafiyanın və 2007-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”nin həmmüəlliflərindən biridir. O, Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında ümumtürk praformaların müəyyənlişməsi istiqamətində araşdırmalar aparır.

G.Binnətova hal-hazırda Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində böyük elmi işçi vəzifəsində çalışır.

N. Q.QAZIYEVA

Qaziyeva Nəzakət Qurban qızı 1975-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1992-1997-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1997-2000-ci illərdə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aspirantı olmuş, 2002-ci ildə “Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Tarixi-dialektoloji istiqamətdə araşdırmalar aparmış, müxtəlif elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir. “Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında

dialektlərin rolu” adlı monoqrafiyanın və bu istiqamətdə elmi məqalələrin müəllifidir.

Hal-hazırda Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində böyük elmi işçi vəzifəsində çalışır. Fonoloji sistemdə dəyişmələr, variantlılıq və norma məsələləri ilə bağlı araşdırmalar aparır.

Q. G.QƏMBƏROVA

Qəmbərova Qüdsiyyə Gülhüseyn qızı 1964-cü il iyulun 20-də Neftçala rayonunun 26 Bakı komissarı adına qəsəbəsində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1971-ci ildə Neftçala rayonundakı 26 Bakı komissarı adına qəsəbə orta məktəbin 1-ci sinfinə getmiş, 1981-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 1991-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir.1991-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri ixtisası üzrə aspiranturasına qəbul olunmuş, 1995-ci ildə bitirmişdir. 2004-cü ildə “Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri” adlı monoqrafiyası çapdan çıxmışdır.2005-ci ildə ‘Nəsimi dilinin dialekt leksikası’ mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.2009-cu ildə İ Nəsiminin anadan olmasının 640 illik yubileyi münasibətilə ‘Nəsiminin dilində’ Söz’ün hikmətləri’ adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Q.Qəmbərovanın elmi yaradıcılığı dilçiliyin müxtəlif sahələrini əhatə edir. ‘Azərbaycan dili morfoloqiyasının diaxronik-dialektoloji tədqiqatı’ mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində çalışır. Q.Qəmbərova hal-hazırda AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin böyük elmi işçisidir.

Ş.X MƏMMƏDOV

Məmmədov Şahlar Xudakişi oğlu 1975-ci ildə Yardımlı rayonunun Anzov kəndində anadan olmuşdur. 1992-ci ildə A.Fətullayev adına Anzov kənd tam orta məktəbini bitirmişdir. Elə həmin il Lənkəran Dövlət Universitetinin filologiya (əyani) fakültəsinə daxil olmuş və 1997-ci ildə həmin fakültəni bitirmişdir. 1997-2000- ci illərdə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əyani aspirantı olmuş, 2004-cü ildə “Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Ş.Məmmədov hal-hazırda dialektologiya şöbəsində böyük elmi işçi vəzifəsində çalışır. 30-dan artıq elmi məqalənin, “Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri” adlı monoqrafiyanın müəllifi və 2007-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”nin həmmüəlliflərindən biridir. Ş.Məmmədov “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində konversiya hadisəsi” mövzusu ilə bağlı araşdırmalar aparır.

DİALEKTOLOGİYAYA AİD ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı rayon şivələri. Bakı, 2007
2. Ашмарин Н. И. Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи. Баку, 1926
3. Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti. I cild, “B” hərfi, Bakı, 1931
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964
5. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cilt, A-L, Ankara, 1999
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007
7. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, 1955
8. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. I, cild, Bakı, 1962

9. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. I, cild, Bakı, 1967.
10. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, 2009
11. Bayramov İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı, 2011
12. Binnətova G.K., Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı, 2006
13. Behbudov S.M., Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Bakı, 2011
14. Behbudov S.M., Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı,
15. Cəfərzadə M.M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı, 1990
16. Cəfərov Ə. Qazax dialekti(nam.dis.). Bakı, 1961
17. Çobanov M.N. Borçalı şivələrinin leksikası. Bakı, 1997
18. Çobanzadə B. Türk-tatar dialektologiyası. Bakı, 1927
19. Ələkbərli Ə., Qərbi Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I kitab, Bakı, 2009
20. Əzizov E.İ., Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999
21. Əzizov E.İ., Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi (Azərbaycan dialektologiyasından metodik göstəriş). Bakı, 1989
22. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı. Bakı, 1987
23. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı. Bakı, 1994
24. Əhmədli Ə., Azərbaycan dilinin Məğri şivələri. Bakı, 2003
25. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1979
26. Həməzəyev T. Ordubad dialekti. Bakı,
27. Həməzəyev T.B. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Bakı, 1983
28. Xasiyev Z.Ə. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı, 2000

29. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı, 2004
30. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968
31. İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı, 1986
32. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı, 2004
33. Кулиева К.Ф. Древнетюркский лексический пласт Кубинско-Дербентского диалекта Азербайджанского языка. Баку, 2007
34. Qazıyeva. N.Q. Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu. Bakı, 2003
35. Manafov N., Behbudov S. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1992
36. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2008
37. Məmmədov M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2000
38. Məmmədov M. Azərbaycan dili şivələrində ismin mənsubiyyət kateqoriyası. Bakı, 2000
39. Məmmədov Ş.X., Azərbaycan dilinin Yardımlı rayonu şivələri. Bakı, 2007
40. Məmmədova Q.G. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı, 2004
41. Mirzəyev E. Azərbaycan dili Lənkəran və Astara şivələrinin terminoloji leksikası. Bakı, 2010
42. Paşayev Q. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı, 2003
43. Ramazanov K.T. Morfologiya. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1962
44. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, 1961
45. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965
46. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində felin arzu və lazım şəkilləri. Bakı, 1962
47. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı, 1957

- 48.Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962
- 49.Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968
50. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008
- 51.Ширалиев М.Ш., Диалекты и говоры Азербайджанского языка. Бақы, 1983
52. Tahirov İ. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı, 2004
- 53.Vüqarlı V. Soğanlıq kənd şivəsinin lüğəti. Bakı, 1999
- 54.Vəliyeva G. Azərbaycan dilinin Şərqi Abşeron şivələri. Bakı, 2001
- 55.Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası (Keçid şivələrinin morfolojiyası və sintaksisi). Bakı, 1975
56. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar (Göyçay keçid şivələrinin leksikası). Bakı, 1960

Tərtib edəni: prof.Q.Ş.KAZIMOV